

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

КОРДУБА Вероніка Богданівна

Феномен соціальної деталі та його системний науковий аналіз /
The phenomenon of social detail and its systematic scientific analysis

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-професійна програма – Соціальна робота

Випускна кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
СРзм-21
В.Б. Кордуба

Науковий керівник:
д.пс.н., професор А.В. Фурман

Випускну кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ А.В. Фурман

ТЕРНОПІЛЬ-2019

АНОТАЦІЯ

Кордуба В.Б. Феномен соціальної деталі та його системний науковий аналіз. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 231 – Соціальна робота, освітньо-професійна (наукова) програма – Соціальна робота – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2019.

У роботі проведено теоретичне і прикладне обґрунтування феномену соціальної деталі як предмета системного соціологічного вивчення, змісту та особливостей її конструктивного використання у професійній миследіяльності соціального працівника, висвітлено практичні умови миследіяльного опрацювання соціальних деталей у професійній діяльності фахівців соціальної сфери України.

ANNOTATION

Korduba V.B. The phenomenon of social detail and its systematic scientific analysis. – Manuscript.

Research on obtaining an educational degree «master» in specialty 231 – Social Work, educational and professional (scientific) program – Social Work, Ternopil National Economic University, Ternopil, 2019.

The theoretical and applied rationale for the phenomenon of social detail as a subject of systematic sociological study, the content and peculiarities of its constructive use in professional work of a social worker is carried out, the practical conditions of the study of social details in the professional activity of specialists of the social sphere of Ukraine are elucidated.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ	
СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ І ТЕОРІЙ	6
1.1. Соціальна ситуація як предмет системного наукового аналізу	6
1.2. Сучасні концепції дослідження соціальних подій і явищ	11
Висновки до розділу 1	18
РОЗДІЛ 2	
СОЦІАЛЬНА ДЕТАЛЬ ЯК ПРЕДМЕТ	
СИСТЕМНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ	19
2.1. Наукове обґрунтування суспільних подій як окремих наборів соціальних деталей	19
2.2. Структурно-функціональна побудова соціальної деталі як теоретичного конструкту і психосоціального феномену	27
2.3. Процедура соціального деталювання як форма методологування та інструмент миследіяльності	37
Висновки до розділу 2	47
РОЗДІЛ 3	
УМОВИ КОМПЕТЕНТНОГО ВИКОРИСТАННЯ	
СОЦІАЛЬНИХ ДЕТАЛЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	
СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА	49
3.1. Професійна компетентність соціального працівника як передумова миследіяльного опрацювання ним соціальних деталей	49
3.2. Зміст та особливості конструктивного використання соціальним працівником деталей у роботі з клієнтом	55
Висновки до розділу 3	60
ВИСНОВКИ	61
ВИКОРИСТАНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Феномен деталі не є приналежністю тільки мистецтва слова (література), адже це має велике значення і для розуміння природи соціальної сфери суспільства. Здавна деталь привертає увагу як митців, так і представників соціономічної сфери. Нині не втрачає своєї вагомості це явище і для соціальних працівників. Зокрема, Б.В. Йогансон вбачав у ньому проблему гармонії елементів і цілого [39]. У художній практиці ідейно-естетичним функціям деталі віддавна приділяється велика увага, а у соціальній роботі, на жаль, досі ці проблеми ще не знайшли належного теоретичного осмислення й методологічного опрацювання. Відсутність чітких теоретичних підходів стосовно деталі призводила до того, що це поняття тривалий час узагалі не згадувалося. У наявних дефініціях поняття деталі існує ще чимало суперечностей. Так, у наукових дослідженнях її визначають як деталь-тип, деталь-образ, деталь, себто як мініатюрну модель. У довідковій літературі рідко трапляється поняття соціальної деталі. Натомість найчастіше маємо слова полісемічні, не завжди термінологічного характеру. Скажімо, «штрих» чи «подробиця». Слово «подробиця» в даному контексті мало що прояснює, воно лишається так само семантично замкненим, як і деталь. У той час як у словнику В. Даля міститься вказівка на родові поняття відносно деталі. Так, визначаючи деталь, він, поряд із словом «подробиця», вживає слово «частина» [17], тобто певна частка цілого. Виходячи з цього, а також з розглянутих особливостей соціальної деталі, логічно прийняти визначення Ю.Б. Кузнецова [39] і трансформувати його у «соціальну категорію». Соціальна деталь – це мікрообраз реалії предметно-об’єктивного чи духовно-суб’єктивного світу, що співвідноситься з іншим образом або системою образів, як частина (елемент) з цілим, і є засобом узагальнення.

Стан наукової розробки теми. Певний час особлива увага приділялася вивченню як художньої так і соціальної деталі суто в літературних творах М. Коцюбинського, А. Чехова, Ф. Достоєвського та ін. Знані дослідники Л. Іванов, Н. Калиниченко, Н. Грицюта, Н. Над'ярних, П. Колесник, П. Хропко, Н. Жук, Д. Мищенко, Ф. Приходько, М. Костенко, В. Борщевський, Ю. Кузнецов підкреслюють, що особливості визначення деталі тісно взаємопов'язані з індивідуальним стилем мовлення, відзначають її яскраві зображально-виражальні властивості, важливу роль у психологічній характеристиці. Проте дані спостереження досі не узагальнені та не систематизовані в аспекті дослідження суто соціальної деталі в повсякденній трудовій діяльності соціального працівника.

Мета дослідження: теоретико-прикладне обґрунтування феномену соціальної деталі як предмета системного соціологічного вивчення, змісту та особливостей її конструктивного використання у професійній миследіяльності соціального працівника.

Завдання наукового пошуку:

- 1) теоретично визначити особливості наукового пізнання соціальних ситуацій і подій;
- 2) проаналізувати соціальну деталь як предмет системного соціологічного вивчення;
- 3) висвітлити умови компетентного використання соціальних деталей у професійній діяльності соціального працівника.

Об'єктом вивчення є соціальні події і явища як системно-функціональний набір соціальних деталей і подробиць.

Предмет дослідження становить соціальна деталь як теоретичний конструкт, форма методологування та інструмент миследіяльності соціального працівника.

Гіпотеза дослідження: конструктивне використання соціальним працівником соціальної деталі у роботі з клієнтами підвищує якість надання соціальних послуг.

Методи дослідження: логічного та теоретичного аналізу, синтезу, аналогії, систематизації, моніторингу, бесіди, методологічного обґрунтування, вивчення та аналізу наукових і емпіричних даних.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше здійснено спробу системного наукового аналізу феномену соціальної деталі в контексті фахової діяльності соціальних працівників у їх роботі з різними категоріями клієнтів.

Практичне значення дослідження постає у тому, що проведено дослідження основних етапів успішної взаємодії соціальних працівників та клієнтів з використанням соціальних деталей, розроблено та апробовано психологічний алгоритм організації спілкування соціального працівника з клієнтом із використанням соціальних деталей.

Структура ВКР. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних літературних джерел. Загальний обсяг дослідження – 69 сторінок, основний текст викладено на 61 сторінці. За результатами дослідження опубліковано два наукових повідомлення (тези).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ І ТЕОРІЙ

1.1. Соціальна ситуація як предмет системного наукового аналізу

Трансформація соціально-економічної, політичної, культурно-освітньої та інших сфер життєдіяльності сучасного суспільства призводять до змін у громадській свідомості, в якій відображаються новітні реалії життя. Особливо поширеним явищем у сучасному українському суспільстві є порушення процесу соціалізації особистості. З одного боку, зміни суспільства, науково-технічний прогрес вимагають від підлітка розширення його світогляду, розвитку нових вмінь і навичок, а з іншого боку – ускладнюють процес становлення особистості, що виникає у сфері взаємодії та взаємин.

У вітчизняній психології процес соціалізації розглядається в контексті поняття «соціальна ситуація розвитку». Автором цього поняття є Л. Виготський, який характеризує його як важливу характеристику віку, що розкриває взаємини дитини та її соціального оточення. Ситуація в цьому випадку розуміється як те, що має певну значущість для суб'єкта. Соціальна ситуація розвитку передбачає особливе для кожного вікового періоду сполучення внутрішніх процесів розвитку індивідуального із зовнішніми умовами [13].

Вітчизняні психологи, аналізуючи логіку психічного розвитку, стверджують, що безпосередні умови життя не визначають психічний розвиток, оскільки він залежить від типу взаємин дитини з навколишньою його дійсністю. Специфічні для вікового етапу відношення внутрішніх процесів і зовнішніх умов визначають якісно нові психічні утворення. Саме ці сполучення

складають соціальну ситуацію розвитку, вивчення якої є актуальним і для сучасних досліджень [1; 2; 16; 23; 25; 26; 31; 63; 64].

У цьому контексті О. Петровський розглядає процес соціального розвитку особистості як діалектичну єдність двох тенденцій – перервності та неперервності. Перша з них відображає якісні зміни, причиною яких є особливості включення особистості в нові соціально-історичні умови, а друга – закономірності розвитку в межах певної референтної групи [25].

І. Ніколаєва розглядає соціальну ситуацію розвитку у співвідношенні із соціальним образом світу як відображення взаємин «Я – інші» в свідомості суб'єкта. Автор припускає, що суб'єктивний образ соціального світу репрезентує та реконструює соціальну ситуацію розвитку особистості на всіх рівнях свідомості, зокрема і неререфлексуємих. Передумовами твердження, що соціальний образ світу є репрезентацією соціальної ситуації розвитку, є сучасні ідеї в символічному інтераціоналізмі та когнітивно-феноменологічному напрямі в психології про зближення понять «образу світу», «ситуації», «ідентичності» (Л. Анциферова, Т. Брейквелл, Л. Бурлачук, С. Ковальов, А. Філіппов, Н. Кантор). І. Ніколаєва визначає термін «соціальний світ» як світ людей, світ взаємин «Я – інший», міжособистісні стосунки, які переживає людина і які включають усі рівні соціальних відносин людини [45].

На думку О. Карабанової, соціальну ситуацію розвитку можна характеризувати як співвідношення місця дитини в системі соціальних міжособистісних взаємин, її об'єктивної позиції і системи очікувань та вимог соціального оточення. Автор підкреслює, що соціальна ситуація розвитку визначається різноманітністю соціальних контекстів: дитина – близькі дорослі (батьки), дитина – соціальний дорослий (вчителі та вихователі), дитина – однолітки (в залежності від міжособистісної дистанції – друзі, однолітки). Роль кожного з контекстів змінюється на різних стадіях, які визначаються специфікою задач розвитку [25].

Окремі автори на основі наукового аналізу змісту категорії соціальної ситуації розвитку в стабільному і кризовому віці виявили, що особливості

соціальної ситуації розвитку визначають напрямок, зміст і характеристику розвитку дитини в нормативному просторі вікового розвитку.

Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у необхідності розв'язання нових задач розвитку – перебудови системи взаємин з батьками і формуванні особистісної автономії, включенні в нову систему взаємин, освоєнні нових соціальних функцій і особливо – сім'ї. На цьому етапі одним з центральних компонентів структури соціальної ситуації розвитку є дитячо-батьківські взаємини, які трансформуються за ініціативою самих підлітків в контексті почуття дорослості, яке формується [25]. Д. Ельконін і Т. Драгунова підкреслюють, що активна роль підлітків у проектуванні та перетворенні дитячо-батьківських взаємин особливо велика на цьому віковому етапі.

У сферу взаємин (підліток – батьки, підліток – однолітки) С. Буреніна включає додаткову ланку – гроші, оскільки в житті сучасних підлітків гроші починають відігравати важливу, самостійну роль. Вже факт розшарування сімей за ознакою «бідності – багатства» дає змогу припустити, що дитині з малозабезпеченої сім'ї недоступні платні послуги із сфери освіти, культури, і якість соціалізації як процесу входження в світ цінностей може бути значно знижена. І тому, коли досліджується соціальна ситуація розвитку підростаючого покоління, завжди на другому плані стоїть проблема грошей, яка в сучасних умовах нестабільності та соціального розшарування є особливим фактором соціалізації. Саме тому сьогодні дослідники все частіше говорять про те, що доцільним способом інвестування є вкладання їх в освіту і виховання дітей [8].

Соціальна ситуація – це фрагмент діяльності соціального працівника, що містить суперечності між потребами клієнта і можливостями соціальної служби, соціального працівника, суспільства, держави, що їх враховує соціальний працівник, добираючи способи впливу, стимулюючи вирішення проблем клієнта. Соціальний працівник усвідомлює життєво-соціальну ситуацію і формулює для себе завдання: стратегічні (як вирішити наявну проблему), тактичні (розробка плану спільних з клієнтом та іншими особами і

службами дій, спрямованих на вирішення проблеми клієнта) і ситуативні (як відреагувати на ті чи інші дії, реакції клієнта тощо).

Соціальне завдання – це осмислення наявної соціологічної ситуації, перетворення і переведення її на новий рівень, що наближає її до досягнення мети соціальної діяльності. Іншими словами: ситуація плюс мета дорівнює завдання. Тобто ситуація стає завданням в умовах цілеспрямованої професійної діяльності. Соціальне завдання – це виявлені в соціальній роботі суперечності, які враховує соціальний працівник, стимулюючи вирішення проблеми, це соціологічна мета, поставлена за певних умов. Можна вважати, що розв'язання її – основна клітина професійної майстерності, яка відображає рівень професіоналізму соціального працівника.

Майстерність соціального працівника полягає в умінні перетворити соціологічну ситуацію в соціальне завдання, тобто спрямувати умови, що склалися, на перебудову стосунків, наближаючись до визначеної соціологічної мети. Соціальна ситуація може не стати соціальним завданням, якщо соціальний працівник її не помічає або ігнорує. Вирішення завдання може мати кілька варіантів, позитивний ефект яких залежатиме від установок, знань соціального працівника, його здібностей, володіння педагогічною технікою.

Розв'язання соціального завдання починається з аналізу ситуації, внаслідок чого відбувається усвідомлення мотивів, вчинків, специфіки умов, особливостей взаємин. Процес аналізу умов ситуації завершується на наступному етапі – усвідомлення проблеми і формулювання завдання. Невміння бачити проблему, розуміти її призводить до помилок у вирішенні проблеми. Усвідомлюючи проблему, соціальний працівник конструє розвиток ситуації, припускаючи певні варіанти розгортання подій. Це третій етап – розробка проекту рішення. На цьому етапі висуваються гіпотези (передбачення), вибудовується проект майбутньої взаємодії з клієнтом, колегами, іншими службами (що робити, як, якими засобами) у вигляді певної конструктивної схеми. Цей етап потребує активного мислення соціального працівника, його уяви. Майстерність вирішення проблеми на цьому етапі і

полягає у спрямуванні активності клієнта на вирішення його проблеми. Важливим є й те, що, вибираючи прийоми, досвідчені соціальні працівники шукають причину виникнення небажаних ситуацій у собі, тому кожне їхнє рішення є кроком до гармонізації своєї діяльності, до самовиховання. Четвертий етап розв'язання соціальної проблеми – практична реалізація запланованого рішення – відбувається у взаємодії соціального працівника і клієнта.. Саме на цьому етапі соціальному працівникові необхідно досягти гармонії, узгодженості власної діяльності з діяльністю клієнтів: активність соціального працівника в розв'язанні проблеми має викликати зворотню активність клієнтів, установка соціального працівника на взаємодію – підвищити прагнення клієнта спільно розв'язувати проблему. Особливість взаємодії соціального працівника і клієнта – рефлексивний характер, тобто постійне відображення почуттів і думок клієнтів. Важливо читати в душах клієнтів їхні думки і почуття, щоб бачити наслідки своїх дій, передбачати зворотні ходи тих, кому адресовано вплив соціального працівника.

П'ятий етап – аналіз результату, під час якого соціальний працівник порівнює наслідки розв'язання проблеми з визначеним завданням. Результат розв'язання соціальної проблеми – завжди нова ситуація. І якщо вона наближає до спільної мети взаємодії соціального працівника – допомогти клієнтові – результат вважається позитивним, а обране рішення – правильним. Діяльність майстра соціальної роботи у розв'язанні соціологічних завдань характеризується тим, що він:

1. Бачить соціальні проблеми у цілісному соціологічному процесі і обирає рішення з орієнтацією на завдання.
2. Розв'язує переважно стратегічні завдання.
3. Уміє викликати певні психічні стани (самовладання).
4. Уміє викликати ініціативу клієнтів, створити умови для їхньої активної діяльності.
5. Уміє знаходити причини, що породили конкретну проблему клієнта, і пропонувати відповідні шляхи їх застереження й усунення.

6. У пошуках причин аналізує власну діяльність.

7. Головні зусилля спрямовує на зміни в системі своєї роботи (постійний пошук самовдосконалення, самовиховання).

Чи стане соціальний працівник фахівцем чи ні, залежить не лише від системи його освіти, а насамперед від тих зусиль, яких він докладатиме як у ЗВО, так і в процесі здійснення соціальної роботи у практиці трудової діяльності. Потрібно усвідомити орієнтири самовдосконалення та шляхи його здійснення, використовуючи вміння миследіяльного опрацювання соціальних деталей як складових різноманітних соціальних ситуацій у роботі з клієнтами.

1.2. Сучасні концепції дослідження соціальних подій і явищ

Численність дослідних напрямків в сфері соціальної роботи та їх різноспрямованість спонукає до пошуку одиниці аналізу, сутнісні характеристики якої як предмета дослідження відповідають сутнісним характеристикам об'єкта і предмета соціальної педагогіки науки. В якості такої одиниці пропонується використовувати поняття «соціальна ситуація».

Ситуація в соціальній науці може бути розглянута як особливий спосіб взаємодії наступника і наставника, соціального працівника і клієнта, представлений перетином трьох суб'єктних процесів: діяльності, спілкування, відносин. Діяльність, що реалізується в ситуації, постає процесом спільного розпізнання ними проблемного характеру ситуації та перетворення її за допомогою соціальних дій. Ставлення створює оцінковий фон ситуації, що сприяє виявленню проблеми та її вирішення в разі, якщо воно відповідає ознакою довіри, і перешкоджає цьому процесу, якщо будується формальним чином. Спілкування в цій ситуації – це персоніфікований процес, що дозволяє здійснювати моральний обмін думками, почуттями, переживаннями, що забезпечує рефлексію і пізнання суб'єктом себе як особистості і індивідуальності на основі включення у вербальні і невербальні дії комунікації.

Оскільки наставник і наступник (соціальний працівник і клієнт) в ситуації представлені як суб'єкти, котрі діють, відчувають, що говорять, виникає необхідність в постановці питання про те, яка «сторона» суб'єктної взаємодії цікавить в більшій мірі. Від цього залежить методологічна орієнтація дослідження і, відповідно, логіка розумової діяльності в дослідженні ситуації.

Сучасна соціономічна наука орієнтується на різноманіття методологічних підходів у вирішенні дослідницьких завдань. У зв'язку з цим виникає питання про можливість класичної, некласичної і постнекласичної орієнтації в осмисленні соціальної ситуації. Класична орієнтація в дослідженні ситуації сходить до позитивізму, для якого характерний теоретико-пізнавальний оптимізм, віра в можливість засобами науки пізнавати й удосконалювати соціальний світ. Узагальнене бачення класичного підходу представлено в судженні Е. Дюркгайма, який вважав головною метою соціологічного дослідження – розширення раціоналізму, застосування його до людської поведінки [70]. Пізнавальна схема, характерна для класичної орієнтації дослідження, може бути представлена наступним чином.

1. Поняття суб'єкта. Людина визначається в цьому підході як мислячий індивід, суб'єкт соціальної дії, здатний до пізнання, поясненню і перетворенню закономірностей соціального світу, до самоаналізу, самооцінці і перетворенню себе для досягнення поставлених цілей.

2. Позиція дослідника, який орієнтується на системний підхід, полягає в тому, що він прагне отримати об'єктивне знання про ситуацію і тому використовує методи, що дозволяють перебувати «поза ситуацією», дистанціюватися від неї, усунути можливості особистісного впливу на процес дослідження.

3. Ситуація як предмет дослідження в рамках класичної методології розглядається як соціальна система, а її суб'єкти (соціальний працівник і клієнт) – мислячі і діючі індивіди – як елементи системи. Їх взаємодія утворює структурний каркас ситуації. Системний підхід передбачає виділення ознак взаємодії, які доступні для спостереження, реєстрації, вимірювання, і яким

можна дати раціональне пояснення. Опора на системний підхід дозволяє побачити ситуацію як цілісне явище, описати її через аналіз структурних зв'язків і зрозуміти, що ріднить її з аналогічними ситуаціями, яким чином ситуація вростає в ширшу середу життєдіяльності дитини.

4. Методи дослідження ситуації формують знання загальних закономірностей виникнення і вирішення проблем. Працюючи в логіці класичного підходу, соціальний працівник спирається на стандартизовані методи дослідження. Їх використання дозволяє абстрагуватися від «індивідуального» і «унікального» в ситуації, виявляти системні ознаки наявних станів ситуації, здійснювати моделювання, на цій основі створювати банк проблемних ситуацій, їх групувати і класифікувати.

5. Логіка розумового процесу вкорінюється в системному принципі аналізу ситуації. Спираючись на системний підхід, дослідник орієнтується на «мислення в поняттях». Глибина дослідження визначається в цьому випадку якістю математичної обробки даних. Моделювання і математизація виступають як надійний дослідницький інструментарій для пізнання загального в ситуації і в способі її перетворення.

6. Експериментальний пошук способу розв'язання проблеми у взаємодії наставника і наступника розглядається як процес упорядкування зв'язків, внесення коректив в структуру соціальної ситуації і перетворення її відповідно в ситуацію соціальної норми. У логіці цього підходу доказовими вважаються статистично достовірні результати, поодинокі факти найчастіше не беруться до уваги. Разом з тим причинно-наслідкові зв'язки, що лежать в основі взаємодії «соціальний працівник – клієнт», підпорядковані імовірнісним законам. Емпіричні дані, якими користується дослідник, котрий моделює ситуацію подолання проблеми, вказують на можливість позитивного результату. Однак завжди є ймовірність того, що клієнт не прийме пропонованих способів вирішення проблеми, оскільки вони неадекватні його «одиночності».

Некласична орієнтація в дослідженні ситуації розглядається в науці як відхід від ідей позитивізму, «антропологічний поворот» в осмисленні взаємодії

людини і світу. «Узагальнене бачення цього напрямку дослідницького процесу може бути пов'язане з судженнями І. Гете, який пропонував «доповнити єдинокориставність розуму красою безпосереднього погляду і стихією життєвого почуття» [6, с. 70]. Пізнавальна схема дослідження в рамках некласичної методології може бути охарактеризована наступним чином.

1. Поняття суб'єкта. Людина в рамках некласичної методології представлена як суб'єкт, котрий відчуває, переживає і здатний до розуміння «іншого». Поняттю «свідомість» у цьому варіанті дослідження перевага поняття досвіду переживання своєї ситуації як буття в світі. Зокрема, мова може йти про теорію В. Франкла, який вважає, що прагнення до сенсу володіє фундаментальною мотиваційною силою, що відсутність сенсу в емоційному плані можна позначити як екзистенційний крах.

2. Позиція дослідника, який спирається на некласичний підхід, полягає в тому, що він входить в ситуацію, вживається в неї і фактом своєї присутності змінює деякі параметри цієї ситуації, подаючи надію на майбутнє, прагнучи зрозуміти її зсередини. Його завдання полягає у встановленні позитивного контакту, актуалізації довірчих відносин, тобто в забезпеченні особистісних умов, на основі яких можливе виявлення проблеми, її ціннісне осмислення.

3. Ситуація як предмет дослідження в рамках некласичної методології розглядається з боку її емоційних і смислових складових. Відповідно увагу дослідника зосереджено на характеристиках взаємодії, яким не можна дати раціонального пояснення, оскільки в полі зору дослідника знаходяться переживання клієнта, його ставлення до наявної ситуації, образи того, як той представляє ситуацію в минулому, сьогодні і майбутньому.

4. Методи дослідження ситуації формують знання індивідуальних закономірностей виникнення і вирішення проблем. В рамках некласичного підходу соціальний працівник звертається до методів інтуїтивного проникнення в життя. Методи пізнання проблем клієнта реалізуються в рамках контактної взаємодії «соцпрацівник – клієнт», по-перше, як методи розуміння переживань

клієнта на основі «відчуття» ситуації, по-друге, як спонукання до самоспостереження, самоаналізу і самооцінки, тобто до інтроспекції.

5. Логіка розумового процесу вкорінюється в герменевтичному принципі розуміння ситуації. Спираючись на неklasичний підхід, дослідник актуалізує «мислення в образах»: уживаючи в ситуацію і переживаючи її, соціальний працівник спирається на процеси емпатії. Зазначимо, що цей напрямок в дослідженні збігається з логікою розгортання індивідуалізованої соціальної підтримки, представленої послідовністю дій: встановлення довірчого контакту, що сприяє розпізнаванню проблеми, підтримка потреби у вирішенні проблеми, драматизація життя, спонукання до актуалізації внутрішніх сил для якісного перетворення ситуації. Кожен з етапів дає можливість для інтуїтивного проникнення в проблемні способи взаємодії клієнта з «іншими» значущими людьми з соціального довкілля. Некласичний підхід зорієнтований на одиничні показники, що пояснюють причини наявності станів ситуації і логіку її перетворення. Однак подібно до того, як художній твір, представлений в однині, дозволяє зрозуміти фрагмент епохи, одинична ситуація соціальної деталі дозволяє зрозуміти щось більш об'ємне, ніж вона сама, наприклад, зафіксувати нову соціальну тенденцію, що переживається в різному ключі різними суб'єктами.

6. Експериментальний пошук способу розв'язання проблеми. Згідно неklasичного підходу спосіб вирішення проблеми розглядається як процес подолання емоційних і смислових бар'єрів у взаєминах з клієнтом, як актуалізація процедур рефлексії, які сприяє проясненню ціннісних смислів ситуації, сприяють актуалізації дій щодо вирішення проблеми. Соціальний працівник як дослідник орієнтований на аналіз рівня готовності – неготовності клієнта до виходу за межі даного, до формування власного бачення способу «бути в світі». Згідно цього напрямку, людина не може пояснювати свої дії тільки суто обставинами життя. Пошук способу розв'язання проблеми пов'язаний зі смислотворенням, з потребою в перетворенні себе, з ідеями

обрання однієї з можливостей, відповідальності за вибір, бажання «плисти проти течії» (див. розділ 3).

Постнекласична орієнтація в дослідженні ситуації висловлює тип філософування («постмодернізм»), що протиставляє себе класичній та некласичній методології, і активно використовується для аналізу сучасного етапу суспільного розвитку, що характеризується глобалізацією соціального простору, співіснуванням ринкових, інформаційних, культурологічних, конфесійних відносин. З одного боку, постмодернізм відмовляється від ідеї цілісності, структурності, гармонійної впорядкованості світу. Світ розглядається в постмодернізмі як імовірнісний, з непередбачуваними варіантами майбутнього, як хаос. Це «мережу», «розгалужені розширення», «лабіринти», «розвилки». «Вірне історичне чуття підказує, – пише М. Фуко, – що ми живемо, без спеціальних розміток та початкових координат, в міріадах загублених подій» [60, с. 597]. З іншого боку, світ мислиться в лінгвістичних категоріях як «текст», «оповідання», «бурління дискурсу». «Життя – не тільки те, що людина прожила, – пише Г.Г. Маркес, – але й те, що вона пам'ятає, і те, що про це розповідає» [60, с. 544].

Для розуміння соціальної деталі важливими є наступні ідеї постмодерністської концепції.

1. Поняття суб'єкта в постмодернізмі пропонує досліднику здійснити «лінгвістичний поворот» в розумінні суб'єкта. Людина представлена тут як мовна особистість, «людина, котра говорить», знаходиться в процесі говоріння.

2. Позиція дослідника базується на особливому стані, позначеному поняттями: децентрації (відмова від єдиного тлумачення проблемного стану ситуації), постмодерністської чутливості (визнання множинності розрізнених чинників, які стикаються між собою і характеризують ситуацію), рефлексивного недовіри (недовіру до уторованих шляхів аналізу ситуації, до того, що здається близьким і знайомим).

3. Логіка розумового процесу співвідноситься з поняттям постмодерністської чутливості, згідно з якою в полі зору дослідника

знаходяться невпорядковані фрагменти соціального світу, не пов'язані між собою, пізнання яких неможливо здійснити, користуючись загальними схемами, виробленими в рамках класичної і некласичної методології. Хаосу в реальному світі відповідає хаос мовних практик, що містять безліч інтерпретацій тієї чи іншої події. Тому рамки дослідження зрушені в бік аналізу мовних практик, на основі яких виявляються розходження поглядів, плюралізм інтересів, цінностей, позицій, орієнтацій.

4. Методи дослідження ситуації в логіці постнекласичного підходу орієнтують дослідника на метод деконструкції – «парадоксального прочитання всього, що можливо розглядати в якості тексту» [26, с. 198], рефлексії над проблемами, які в ньому відображені. Дослідника цікавлять «шляхи нової інтерпретації даної сфери і нові версії соціальних технологій, що практикуються в її межах» [31, с. 81]. На аналізі та інтерпретації текстів засновані біографічні, нарративні методики розпізнання ситуації.

5. Логіка розумового процесу полягає у виході за межі лінійного мислення, в утриманні того, що сталося, у властивій йому розрізненості. Згідно постмодернізму, ситуації вирішуються принципово випадковим чином, що задає суто імовірнісний світ з принципово непередбачуваними варіантами майбутнього. Постнекласична методологія гранично загострює ідею одиничного явища як унікального. Це в цілому не суперечить соціально-психологічним уявленням. У соціальній науці предмет дослідження – ситуація – це завжди щось неповторне. Разом з тим тут присутній елемент новизни. У постнекласичному варіанті «одиничне» абсолютно унікальне. Той спосіб перетворення ситуації, який можливий у взаємодії з одним клієнтом, втрачає сенс і виступає як нонсенс у взаємодії з іншими.

6. Експериментальний пошук способу розв'язання проблеми співвідноситься з ідеями нарративного підходу, словесного викладу події, з аналізом якісної інформації, отриманої на основі біографічного інтерв'ю. Зіставлення трьох логік (методологій), таким чином, може бути гранично коротко представлено наступним чином. Погляд на соціальну проблему:

природничо-науковий (системний), антропологічний (екзистенційний), дискурсивний (соціолінгвістичний). Світ: система, буття в світі, хаос. Головне в ситуації: загальне, особливе, унікальне. Клієнт: суб'єкт пояснення і дії, розуміння і переживання, говоріння. Позиція дослідника: відсторонення від ситуації, включеність в ситуацію, рефлексивна недовіра. Осмислення ситуації: понятійне, образне, інтерпретаційне. Науковий метод: системний (пояснення зв'язків в системі), інтроспективний (розуміння і відтворення в собі переживань «іншого»), дискурсивний (мовна інтерпретація подій). Спосіб перетворення ситуації: реконструкція структурних зв'язків, «робота зі смислами», робота з особистісними історіями.

Висновки до розділу 1

Теоретична орієнтація в дослідженні соціальної ситуації видається наступним чином. Методологічний підхід прокладає загальне русло дослідження, визначає логіку розумового процесу. В рамках кожної методології існує набір теорій, зорієнтованих на системне, екзистенційне, дискурсивне осмислення ситуації. Тому у дослідника є можливість аналізу соціальної ситуації на основі звернення до конкретних методологічних і теоретичних підходів. Разом з тим можливий (і є більш перспективним) варіант цілісного осмислення соціальних ситуацій на основі поєднання методів, характерних для різних методологічних і теоретичних підходів. Кількісний аналіз, що дозволяє класифікувати і типологізувати ситуації, в поєднанні з якісним аналізом, поглиблює індивідуально-особистісні характеристики взаємодіючих суб'єктів, розширює уявлення про соціальну ситуацію як набір соціальних деталей.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА ДЕТАЛЬ ЯК ПРЕДМЕТ СИСТЕМНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

2.1. Наукове обґрунтування суспільних подій як окремих наборів соціальних деталей

Одним з найбільш значущих феноменів сучасного динамічно мінливого світу є соціальні події. Соціальні події, що відбуваються в сучасному світі, чинять системний вплив як на глобальний суспільний розвиток світової спільноти, так і на політичний, економічний і духовно-культурний розвиток окремих держав. Саме соціальні події, що відбуваються на макросоціальному рівні, є найважливішим джерелом стрімких, корінних змін і трансформацій, які відбуваються в сучасному світі. Існуючі в сучасному українському соціумі соціальні події також мають прямий вплив на наше суспільство: на стан і розвиток його політичної системи, економіки і духовно-культурного життя, на рівень і якість життя населення.

Актуальність, велика соціальна і наукова значимість соціологічного дослідження соціальної події як мікро- і макросоціального феномена і чинника трансформаційного розвитку суспільства зумовлена тим, що соціальна подія є значним знаковим феноменом суспільного життя – доленосною віхою в історії будь-якого суспільства. Зокрема, велика значимість соціальної події і наукова необхідність її дослідження пов'язана з тим, що соціальні події природно і закономірно відбуваються в суспільному житті і постають в якості ключових чинників, котрі зумовлюють трансформаційні зміни в суспільстві і виникнення якісно нової соціальної реальності.

У сучасній соціологічній науці соціальна подія як набір соціальних деталей є одним з найменш досліджених феноменів. Аналітичний огляд

соціологічної літератури показує, що в сучасній зарубіжній та вітчизняній соціології існує декілька протилежних теоретико-методологічних і гносеологічних позицій, з яких можна підійти до дослідження соціальної події: позиція мікросоціології і позиція макросоціології. Порівняльний аналіз даних гносеологічних і теоретико-методологічних парадигм свідчить, що для дослідження соціальної події як набору соціальних деталей і як феномену макросоціального рівня, а також чинника трансформаційного розвитку суспільства необхідно виходити з макросоціологічної, гносеологічної і теоретико-методологічної позиції і використовувати системний підхід та структурно-функціональний аналіз.

Як феномен макросоціального рівня соціальна подія являє собою сукупність взаємодіючих соціальних обставин і процесів, які зумовлюють трансформаційні зміни в соціальних інститутах і соціальних відносинах, способі життя і світогляді основних соціальних суб'єктів, спричинюючи, тим самим, виникнення нової соціальної реальності. Як макросоціальний феномен соціальній події притаманні такі сутнісні характеристики:

закономірність, тобто неминуче виникнення в суспільстві;

стійкість – тривалість існування в суспільстві;

масовість – участь в соціальній події значної кількості різних соціальних суб'єктів;

взаємодія з провідними в суспільстві соціальними структурами, процесами і суб'єктами;

структурованість – наявність взаємодіючих базових елементів, які утворюють соціальну подію як набір соціальних деталей;

детермінація якісних змін в соціумі;

значимість і актуальність – сучасність і важливість для суспільства і різних соціальних суб'єктів;

соціальна затребуваність – наявність в суспільстві соціальних суб'єктів, зацікавлених в соціальній події і трансформаційних перетвореннях.

Соціальна подія як складний комплексний феномен макросоціального рівня складається з різних елементів. На підставі структурно-функціонального аналізу соціальної події нами виявлено, що базовими структурними елементами, які утворюють сутнісно-предметний зміст суспільної події, є соціальні дії, соціальні факти, соціальні явища і процеси. Суспільна дія являє собою свідоме, мотивоване і цілеспрямоване діяння (дія або бездіяльність), що чинить соціальний вплив на погляди, інтереси і поведінку суб'єктів ситуаційного соціального докільля. Суб'єктами індивідуальних і масових соціальних дій, що утворюють соціальну подію як макросоціальний феномен, є індивіди, соціальні групи і соціальні спільноти, у яких існують потреби та інтереси в якісних змінах соціальних інститутів і громадських відносин. Соціальний факт, як елемент соціальної події, являє собою соціальні обставини і процеси, що зумовлюють соціально значущі зміни в окремих елементах системи соціальних відносин в різних сферах суспільного життя. Соціальну подію утворюють безліч взаємодіючих соціальних деталей. Соціальне явище і процес, як компоненти соціальної події, являють собою соціальні обставини, які викликають структурні зміни в системі соціальних відносин в різних сферах суспільства. Таким чином, комплекс динамічно взаємодіючих соціальних дій, соціальних деталей, соціальних явищ і процесів, що зумовлює трансформаційні зміни соціальних інститутів і громадських відносин, способу життя і світогляду основних соціальних суб'єктів, в результаті яких відбувається виникнення нової соціальної реальності – соціальної дійсності, в якій в подальшому буде здійснюватися життєдіяльність соціальних суб'єктів, є суспільною подією макросоціального рівня [див. 2; 4; 15; 26; 55; 71].

Суспільна подія як макросоціальний феномен виконує важливі соціальні функції: трансформаційну, формувальну, соціодинамічну, перетворюючу і демаркаційну.

Трансформаційна функція соціальної події полягає в тому, що вона зумовлює трансформаційний розвиток і перехід суспільства в якісно новий історичний етап соціального розвитку. Наприклад, розпад СРСР в 1991 році як

епохальна соціальна подія світової історії спричинив глобальні трансформаційні зрушення в архітектоніці світового геополітичного порядку і в міжнародних відносинах. На регіональному рівні цей розпад визначив соціально-політичні, соціально-економічні та духовно-культурні трансформаційні зміни в країнах Центральної та Східної Європи, в тому числі в колишніх республіках СРСР.

Формувальна функція соціальної події полягає в тому, що, зумовлюючи розпад сформованого в ході попереднього соціального розвитку соціального порядку, соціальна подія детермінує становлення нової системи соціальних інститутів, соціальних відносин, способу життя і світогляду основних соціальних суб'єктів і, тим самим, формування нового типу суспільства. Схематично трансформаційна і формувальна функції соціальної події можуть бути представлені таким чином: суспільство → соціальна подія → соціальна трансформація → новий тип суспільства.

Соціодинамічна функція соціальної події полягає в тому, що соціальна подія зумовлює і динамізує соціальну динаміку, постає в якості поштовху, радикально прискорює динаміку соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві і, тим самим, значно форсує загальний хід суспільного розвитку. Наприклад, англійська революція середини XVII століття прискорила соціально-економічний розвиток і формування капіталістичного індустріального суспільства.

Перетворююча функція соціальної події полягає в тому, що соціальна подія викликає численні якісні зміни соціальних структур і процесів у політичній, економічній та культурній сферах суспільства, в матеріальному і духовному житті соціуму.

Демаркаційна функція соціальної події виражається в тому, що соціальна подія розмежовує і виділяє якісно різні періоди в суспільному розвитку. «Суспільство проходить різні етапи соціального розвитку, виникнення і закінчення яких знаменують важливі соціальні події, які на тривалий час визначають розвиток соціуму» [56, с. 116]. Наприклад, історичний період

Стародавнього світу поділяється з періодом Середньовіччя наступними найбільшими соціальними подіями – падінням Римської імперії в 476 році і розпадом рабовласницьких та становленням феодальних відносин. Середні віки і Новий час розмежовуються епохою Відродження, Великими географічними відкриттями, Реформацією, Англійської революцією, Розпадом феодальних відносин і виникненням Індустріального суспільства і капіталістичних відносин. У свою чергу, такі соціальні події, як Перша світова і громадянська війна поділяють Новий і Новітній час. Одна або декілька макросоціальних подій, таким чином, розмежовують соціальний час, зумовлюючи закінчення одного етапу і початок нового етапу суспільного розвитку.

У реальному суспільному житті соціальна подія як набір соціальних деталей і фактор трансформаційного розвитку суспільства проявляється в різних формах і видах, які можна диференціювати в залежності від наступних основних критеріїв. Залежно від масштабу розрізняються світові (глобальні), регіональні і локальні соціальні події. Світові соціальні події чинять системний вплив на глобальні соціальні процеси і зачіпають безліч товариств і провідних держав світу. Регіональні соціальні події стосуються групи сусідніх суспільств і держав, розташованих в окремому регіоні світу. Локальні соціальні події відбуваються у окремо взятому суспільстві і не роблять істотного впливу на соціальні інститути, соціальні відносини, спосіб життя і світогляд соціальних суб'єктів в інших суспільствах.

Залежно від тимчасової тривалості можливі довготривалі соціальні події, тобто соціальні події, які існують тривалий соціальний час, середньострокові і короткострокові соціальні події. Залежно від соціально-просторової локалізації мають місце зовнішні соціальні події, тобто соціальні події, які відбуваються в найближчому чи віддаленому просторово-соціальному середовищі суспільства, і внутрішні соціальні події, що відбуваються безпосередньо в самому суспільстві.

Залежно від сфери суспільного життя розрізняються соціально-політичні, соціально-економічні та духовно-культурні події. Соціально-політичні події

зумовлюють трансформаційні зміни в основних політичних інститутах, наприклад державі, а також якісно змінюють соціально-політичні відносини між соціальними суб'єктами. Політичні події проявляються у формі соціальних конфліктів і воєн, революцій, в становленні, функціонуванні та розвитку держав світу. Соціально-економічні події відображаються в трансформаційних перетвореннях провідних економічних інститутів і виробничо-економічних відносин, якісні зміни в рівні економічного розвитку суспільства, трансформаційних змінах економічної свідомості провідних соціальних суб'єктів. Наприклад, світовою соціально-економічною подією є виникнення і розвиток капіталістичних відносин, яка складається з безлічі соціальних деталей [50]. Соціально-економічні події характеризуються істотною соціальною значимістю, оскільки зачіпають рівень і якість життя більшості соціальних суб'єктів і соціально-демографічних груп. Духовно-культурні події виявляються в перетворенні системи цінностей суспільства і світогляду основних соціальних суб'єктів. Наприклад, соціально значущими світовими соціально-культурними подіями, що охопили більшість суспільств світу, стали виникнення і поширення християнства; процес зміни релігійного світогляду гуманістичним і антропоцентричним світоглядом, найважливішими віхами якого є епоха Відродження і Просвітництва в Європі.

Залежно від впливу на суспільний розвиток розрізняються прогресивні соціальні події, які виведуть суспільство на більш високий рівень розвитку, і регресивні соціальні події, які кидають суспільство на більш низький рівень економічного, політичного і культурного розвитку. Регресивні соціальні події проявляються у формі руйнівних, кровопролитних воєн, соціальних криз і катастроф, в результаті яких відбувається дезінтеграція, хаос і нерідко розпад соціальних систем.

Залежно від ряду чинників існують екзогенні соціальні події, які в домінуючій мірі детерміновані зовнішніми факторами і причинами; ендегенні соціальні події, в більшій мірі зумовлені внутрішніми чинниками і причинами; ендегенно-екзогенні соціальні події, які визначаються приблизно рівним

впливом як зовнішніх по відношенню до соціальної системи детермінант, так і сукупністю внутрішніх чинників. В них існує велика кількість окремих наборів соціальних деталей. Найбільше соціальних деталей – у екзогенних, найменше – у ендогенних суспільних подій.

Залежно від форми прояву і динамічності розвитку розрізняються еволюційні і революційні соціальні події. Еволюційні соціальні події здійснюються в формі тривалих соціальних процесів і характеризуються поступовим, спрямованим, послідовним розвитком суспільства. Революційні соціальні події характеризуються масовістю і активною участю значної кількості соціальних суб'єктів, швидкістю темпів соціальних змін, високою швидкістю протікання соціальних процесів, а також глибокими і масштабними якісними (радикальними) соціальними перетвореннями, які супроводжуються рядом соціальних деталей та появою нових [57].

Здобуття незалежності у 1991 році як соціальна подія спричинило трансформаційний розвиток українського суспільства, в ході якого відбулося формування якісно нових соціальних інститутів, соціальних відносин, соціальної структури, способу життя і світогляду основних соціальних суб'єктів і, тим самим, перехід від соціалістичного радянського суспільства до нового типу соціуму і державності. Перехід відбувається переважно у формі еволюційної трансформації, що охопила всі сфери життєдіяльності нашого суспільства: політику, економіку, соціальну сферу та культуру, що утворюють їх інститути та відносини, а також спосіб життя, рівень і якість життя всіх соціально-демографічних груп.

Трансформаційний розвиток суспільства становить комплекс трансформаційних процесів як набору соціальних деталей, серед яких найбільш значущими є становлення демократичної політичної системи і формування незалежної демократичної соціальної і правової держави; становлення соціально-економічної системи, заснованої на ринкових соціально зорієнтованих відносинах; формування основ постіндустріального інформаційного соціуму.

Динаміка, зміст і спрямованість даних трансформаційних процесів в сучасному українському суспільстві визначається системою детермінант трансформаційного розвитку. Система детермінант трансформаційного розвитку нашого соціуму являє собою сукупність взаємодіючих соціально-політичних, соціально-економічних і соціально-культурних чинників, причин і умов мікро- та макрорівні суспільства як набору соціальних деталей.

На мікросоціальному рівні основним чинником, що зумовлює динаміку і спрямованість трансформаційних процесів, є соціально-трансформаційна активність основних суб'єктів суспільства, яка виражається в цілеспрямованій державно-управлінській і цивільно-громадській діяльності, яка зорієнтована на формування незалежної соціально-правової та демократичної державності, основ ринкової економіки і постіндустріального інформаційного суспільства. На мікросоціальному рівні значущий вплив на динаміку, зміст і спрямованість трансформаційного розвитку нашого суспільства чинять такі основні соціально-політичні та соціально-економічні фактори: політична система; ринкові відносини; система міжнародних відносин; регіональні та світові соціально-політичні, соціально-економічні, інформаційно-технологічні та духовно-культурні процеси і події, зокрема, інтеграція в Європу, а також світова соціально-економічна і соціально-культурна глобалізація; затребуваність і підтримка більшістю населення суспільства демократичних і ринкових перетворень в соціумі. Дані соціальні чинники багато в чому впливають на історичний час і кінцевий результат трансформації нашого суспільства, яке перебуває в складному і суперечливому періоді транзитивного розвитку, що спричиняє появу нових соціальних деталей.

Основним чинником в системі детермінант трансформаційного розвитку сучасного українського суспільства, є різні соціальні явища і процеси як системотвірні компоненти соціальної події як набору соціальних деталей. Домінуюча роль соціальних явищ і процесів в системі детермінант, що зумовлюють трансформаційний розвиток, полягає в тому, що вони найбільшою мірою впливають на динаміку, зміст і спрямованість трансформаційного

розвитку суспільства. Аналізуючи систему соціальних детермінант трансформаційного розвитку сучасного українського суспільства в перехідний період його новітньої історії, можна висновувати про те, що одним з головних соціальних явищ, яке в значній мірі впливає на динаміку і спрямованість трансформаційних процесів у всіх сферах життєдіяльності нашого суспільства, є держава як провідний соціально-політичний інститут українського соціуму. Значна роль держави в системі трансформаційної соціодинаміки суспільства зумовлена закономірностями, які характерні для розвитку будь-якого соціуму в перехідні періоди його історії. Зокрема, існування незалежної держави в якості домінуючого соціального явища в історичний період трансформаційного розвитку України зумовлене тим, що держава є провідним соціально-політичним інститутом соціуму, який має суттєвий владно-управлінський вплив на всі сфери життєдіяльності соціуму.

2.2. Структурно-функціональна побудова соціальної деталі як теоретичного конструкту і психосоціального феномену

Наявні дослідження феномену соціальної та художньої деталей вказують на її значення не тільки для соціальної роботи, психології, літературознавства та живопису як такого, а й для взаємозбагачення усіх видів пізнання соціономічного спрямування. Так, цікавою є думка Г.І. Платошкіної щодо впливу композиції твору живопису на задум та особливості художньої форми літературного твору. Порівнюючи картину Пітера Брейгеля Старшого «Мисливці» і роман Леоніда Леонова «Скутаревський», дослідниця висновує, що, вивчаючи смислову насиченість кожної одиниці полотна Брейгеля Старшого, письменник використовує його прийоми живописної композиції для вдосконалення своєї літературної техніки, зокрема майстерності художньої деталі [49]. Вплив естетичних законів живопису, і зокрема мистецтва деталі, на художню форму творів відчутний й у Михайла Коцюбинського [33–40].

Питання це тим важливіше, що увагу дослідників усе більше привертають спільні естетичні якості, що узасаднюють твори живопису і літератури.

Відшліфуванням деталей виповнена і творчість архітекторів, які дбають про орнамент, розписи, скульптурне оформлення фронтонів не заради якихось утилітарних цілей, а з метою задоволення естетичних потреб людини. Причому кожна епоха виробляє свою міру, сказати б, деталізації і вишуканості оздоблення. Якщо в епоху Ренесансу, бароко така вигадливість стає характерною ознакою художнього стилю, то в наш час, як справедливо зауважує М.Г. Бархін, «прикріплення» монументальних розписів до торців найрізноманітніших за призначенням будинків – від дитячих садків до обмежених брандмауерами житлових будинків – не містить ніяких ознак художнього синтезу, не викликає естетичних емоцій [6, с. 201].

Навіть музика, що, здавалося б, далека від «деталізації», знає подібні явища. Цікаві міркування у зв'язку з цим висловлював відомий радянський композитор Б.В. Асаф'єв. Розглядаючи музичний твір як процес, він вважав, що звукоідея охоплюється слухом завдяки цілому шерегу паростків, зіставлень, «натяків наперед», що виникають у її середині. Отож бо він виділяв у звукоідеї мікроелементи першопланові і другопланові («похідні»), які збагачують її у процесі розгортання музичного твору [3, с. 235]. Ці «натяки», зіставлення нерідко набувають і самостійного значення, переростаючи в окремі партії, що й створюють явища симфонізму, або поліфонії. Функціонування соціальних деталей у літературному творі дуже нагадує ці процеси. Не випадково літературознавці, досліджуючи естетичні якості художньої форми творів, усе частіше звертаються до музики. Так, С.М. Соловйов, вивчаючи поетику Ф. Достоєвського, відзначає, що один з важливих його художніх засобів – поліфонія, яка досягається поліваріантністю образів, розмаїтістю їх деталей [55, с. 23]. Навпаки, для інших письменників, зокрема М. Коцюбинського, характерний симфонізм, гармонія деталей у межах цілого.

Значення соціальної деталі в мистецтві театру добре відоме завдяки крилатим словам А. Чехова про рушницю на стіні, що має вистрілити в

останньому акті п'єси. Але не тільки предмети, декорації, а й окремі деталі акторської техніки – рух, жест – підпорядковані ідейно-естетичному «надзавданню» п'єси (див. [29]).

Проте в жодному з мистецтв соціальна деталь не відіграє такої великої взірцевої ролі, як у мистецтві кіно. С. Ейзенштейн навіть спробував побудувати на ній теорію монтажу. Функція деталі в кадрі, кадру як елемента твору у фільмі, звуку, кольору в синтезі всіх художніх засобів – все це проблеми якщо не тотожні, то суголосні проблемам соціальної деталі в літературному творі. Будучи синтетичним мистецтвом, кіновиробництво виявилось таким тільки для глядача. Для режисера, оператора, художника, актора і т. д. сценарій є насамперед об'єктом глибокого аналітичного осмислення. Тільки після цього вони приступають до синтезу, хоча, звісно, у житті цей процес не однолінійний. У зв'язку з потребою аналізу лінії, кольору, звуку, слова, освітлення, а також подальшого поєднання їх у струнку систему, увага теоретиків кіно до окремих деталей соціальної цілісності не зменшується упродовж півстоліття [39]. Очевидно, не випадково значний поштовх вивченню проблеми художньої деталі дали дослідження Ю.С. Добін, який багата працює у сфері теорії кіномистецтва. Власне, він зумів деякі категорії кіномистецтва застосувати до літератури, цілком довівши продуктивність такого підходу (див. [19]).

Феномен соціальної деталі використовується і в багатьох прикладних галузях мистецтва та людської практики. Велика увага приділяється деталюванню в декоративно-прикладному мистецтві, рекламі, мистецтві оформлення книги, яке останню розглядає як цілісний і вивершений у своїх деталях ансамбль. Примітно й те, що саме з книгою або, точніше, з текстом пов'язана також ціла група прикладних ділянок людської практики, для якої соціальна деталь є важливим інструментом вирішення тих чи тих конкретних питань. Так, деякі дослідники літературних текстів, з погляду їх редагування, вважають деталь одним з атомарних елементів їхньої будови і на цій основі вибудовують теорію редагування [28]. Подібну думку висловлюють і деякі теоретики і практики перекладу. Нарешті, й сам процес читання, передусім

«динамічного» (швидкісного), теж слушно розглядається як сприйняття деталізованої структури тексту [70].

Велика сфера мистецтва, взагалі культури, де феномен соціальної деталі привернув до себе увагу, викликає теоретичну рефлексію відповідних царин і галузей наук. Це загальна лінгвістика, лінгвістична поетика, теорія перекладу, теорія редагування, загальна психологія, психологія процесів художньої творчості, психологія процесів сприйняття твору читачем, соціологія повсякдення, семіотика, мистецтвознавство, естетика, філософія. На жаль, у жодному з цих напрямків інтелектуального практикування, крім останньої, розвиток теорії деталі не пішов далі окремих висловлювань, спостережень, припущень. Немає потреби тут докладно зупинятися на них, оскільки вони значною мірою залучатимуться до аналізу під час розгляду конкретних питань соціальної деталі. Варто лише наголосити, що не випадково значний масштаб застосування феномену соціальної деталі і велике коло наукових проблем, що у зв'язку з цим виникли, покликали до життя ряд праць. Природно, вона не могла відповісти на всі теоретичні питання відносно цього феномену, хоча значно просунула справу вперед.

Таким чином, поширення явища соціальної деталі у різних видах мистецтва і роботи у сфері допомоги людям засвідчує інтенсивний процес їх взаємодії, взаємопроникнення. Тож його вивчення відіграє велику роль, з одного боку, у глибшому розумінні кожного окремого виду соціономічної науки, з другого – у їх взаємозбагаченні, синтезі. Щонайперше це стосується спілкування з клієнтом як універсального виду, що здатний сприймати й акумулювати в собі також якості живопису, музики, кіно тощо. Адже, принаймні з початку ХХ століття, відбувається винятково активний процес збагачення соціономічної сфери з допомогою інших видів мистецтва. Дослідження феномену соціальної деталі відкриває нові можливості як для його розуміння в інших сферах, так і для комплексного вивчення самої соціальної роботи різними науками – літературознавством, мовознавством, психологією, семіотикою, естетикою, філософією та ін.

Деталь як категорія естетичного аналізу давно привертала увагу дослідників. Скажімо, в 20-30-ті роки до неї зверталися В. Друзін і В. Шкловський, у 40-і – Г.Н. Поспелов та ін. Але особливий інтерес до неї виникає у 60-80-ті роки у зв'язку з актуалізацією вивчення проблем історичної поетики в літературознавстві. За цей період з'явилася велика кількість робіт, які присвячені майстерності художньої деталі Толстого і Чехова (Е. Добін, В. Ковальов, А. Лебедева, З. Паперний, А. Чудаков та ін.), Франка (З. Гузар), Марка Черемшини (М. Боженко), радянських письменників (Р. Цивін, З. Куликова та ін.), в останні роки Т.Г. Шевченка. Теоретичні аспекти даної проблеми розвивали у своїх дослідженнях С. Петрова, Г. Поспелова, В. Фащенко, К. Фролова, М. Щеглова, а також наші роботи, виконані за сорок років). І нарешті, художня деталь розглядалася і в комплексі як естетична проблема (А.А. Черняков та ін.) (див. [7-65]).

У значній кількості дефініцій художньої та соціальної деталі, які з'явилися за останнє півстоліття, також не має однозначності. Більшість з них не має родового поняття, через яке можна було б визначити термін «деталь». Слова «штрих» (В.М. Лесін, А.С. Пулинец), «конкретика» (Р.Д. Цивін) «подробиця» (Ф.В. Путнін [53]) не передають його значенняву мозаїку з достатньою семантичною точністю. Тому, виходячи із завдання даного дослідження, що розглядає деталь як результат аналітико-синтетичної діяльності, було прийняте наступне робоче визначення терміна.

Деталь – це мікрообраз реалії предметно-об'єктивного або духовно-суб'єктивного світу, співвідносний у літературному творі з іншим образом або системою образів як частина (елемент) цілого і як засіб художнього узагальнення. При цьому «мікрообраз» є родовим поняттям терміна «деталь» і характеризує її як адекватний образ дійсності. Розуміння деталі як «елемента цілого» (художнього чи соціального цілого) – це, звісно, прикмета видова, специфічна, що витікає із її аналітично-синтетичної природи.

Розрізняються наступні види взаємозв'язків мікрообразів в образному світі: 1) самостійні, 2) ланцюжки взаємопов'язаних, 3) комплекс

взаємопов'язаних і 4) система мікрообразів. До перших відносяться деталі, названі одиничними, до других – наскрізні, тобто ті, що повторюються у різних контекстах і семантично пов'язані між собою, до третіх – взаємозв'язок однотипних деталей (одиничних або наскрізних) і до четвертих – уся різноманітність структурно-сислових взаємозв'язків деталей, що підпорядковані ідейно-художньому змісту твору як складній літературній чи соціальній системі.

Розлоге поняттєве використання явища соціальної деталі в творчості, побуті та соціальній роботі і дослідження його різними науками породжують труднощі подвійного характеру. По-перше, стосовно визначення самого феномену соціальної деталі в тому чи іншому виді соціономічної науки, його загальноестетичних і специфічних для даного конкретного напрямку якостей. По-друге, щодо розуміння сутнісного та периферійного узмістовлень соціальної деталі. У зв'язку з цим з'ясуємо, що відповідає нашому мислеосягненню цього явища і яка власне соціальна і художня деталь аналізуватиметься у творах українського письменника М. Коцюбинського. Для цього слід дослідити кілька комплексів питань, щоб вичленити з них стрижневу проблему художньої деталі, яка має значення як для прози, так і для осмислення природи цього естетичного феномену. Одразу підкреслимо, що йдеться про комплекси саме питань, а не проблем, що вимагало б вищого рівня узагальнення і побудови цілісної теорії художньої деталі, що є темою окремої самостійної праці. У центрі нашої уваги перебувають деякі суттєві характеристики художньої та соціальної деталі, які можуть бути застосовані до вивчення поетики прозових творів відомого українського митця. При цьому деталь розглядатиметься як елемент образного мислення письменника, що пов'язана у його творах з усією образною системою, а також з іншими категоріями поетики – точкою зору оповідача, сюжетом і композицією, характером тощо.

Розвиток соціальної сфери, як і літератури від найдавніших часів і до наших днів позначений складним, проте безперервним рухом соціального і

художнього пізнання. Цей процес знаходить своє відбиття і в постійному поглибленні, розвитку, особливо в літературі XIX–XX століть аналітичної тенденції, «індикатором» якої певною мірою і слугує художня деталь. Понятійна еволюція деталі в історії літератури і в творчості окремого письменника – це водночас ширші або вужчі проблеми історичної поетики. Однак аналітичність має місце і в кожному окремому творчому акті. Скажімо, в ланцюгу «об'єктивна дійсність – автор – твір – читач» чи не найважливішим є процес художнього аналізу, результати якого знаходять відображення у системі образів і мікрообразів твору, тобто і в художніх деталях. Це – проблематика теоретичної поетики, що разом з проблемами історичної поетики відносно повно вичерпує підходи до вивчення художньої деталі, що важливе й для вивчення соціальної деталі.

Кожен момент процесу аналізу (об'єктивна дійсність – автор – твір – читач; об'єктивна дійсність – соцпрацівник – спілкування – клієнт) породжує комплекс питань, пов'язаних з деталлю і певним рівнем її вивчення. Для дослідників з усіх рівнів найбільше значення має аналітичний формат. Проте без розуміння процесів, які відбуваються на інших рівнях, важко збагнути і саму сутність художнього аналізу, і роль та місце соціальної деталі в ньому. Розглянемо спочатку перший рівень – об'єктивну дійсність, що й створює умови для розгортання аналітичного процесу.

Можливість виникнення явища соціальної деталі ґрунтується на фундаментальних властивостях навколишньої дійсності, віддзеркалюваної у спілкуванні з клієнтом. У філософії ці властивості позначені категоріями перервності і безперервності матерії. «Перервність означає «зернистість», дискретність просторово-часової будови і стану матерії... Вона ґрунтується на подільності і певному ступені внутрішньої диференційованості матерії у її розвитку, а також на відносно самостійному існуванні її стійких елементів, якісно визначених структур...» [60, с. 433–434]. Такими якісно визначеними елементами постає перед художником насамперед світ предметів і речей. І це питання не другорядне для мистецтва, адже відносно світу предметів і речей

виникають і формуються цілі напрями і школи [39]. Згадати хоча б натуралізм, символізм, акмеїзм, врешті, реалізм, які не байдужі до предмета, речі і форм їх зображення. Або представника «нового роману» А. Роб-Грійє, для якого ставлення до речі визначає основну його художню концепцію відтворення дійсності.

Дискретність, деталізація – характерна ознака не тільки матеріальної дійсності, а й ідеального – процесів і явищ свідомості. Адже остання так само об'єктивно існує, як і матерія, з тією лише відмінністю, що вона, здавалося б, вторинна й характеризує суб'єктивну сторону відображення буття. Ідеальні процеси і явища не тільки свідомості, а й психіки взагалі, також мають стійкі елементи, якісно визначені структури – емоції, почуття, думки, стани, переживання і т. д., що стають ідеалізованими об'єктами художнього зображення. Відтак існування реалій об'єктивного і суб'єктивного світів, тобто того, що знаходиться поза спілкуванням соціального працівника з клієнтом, і є першоумовою можливості виникнення явища соціальної деталі.

Якщо категорія дискретності акцентує увагу на якісній самостійності окремих предметів, елементів світу, то категорія безперервності, навпаки, – на їхніх взаємозв'язках, на єдності. «Нескінченний всесвіт як у великому, так і в малому, як у матеріальному, так і в духовному, – пише О.Г. Спіркін, – невідступно підкоряється універсальним законам, що пов'язують у світі все в єдине ціле» [див. 39]. Саме воб'єктивна свідомість єдність світу і є тією основою, на якій виникають взаємозв'язки деталей і в художньому творі і в роботі соціального працівника з клієнтами. Проте ця єдність може мати місце як у великих об'єктах, так і в окремих предметах, речах, їх компонентах та елементах. Членування цих об'єктів, предметів, речей в уяві художника і становить ту міру деталізації, подрібнення, якої він прагне досягти й майстерно відобразити в слові-тексті.

Множинність і дискретність світу нескінченні, так само невичерпні як атом чи кварк. І хоч художника цікавить насамперед видимий світ, проте і він практично (тобто, за І. Кантом, що «можливо через свободу») не має меж

деталізації. Звідси зрозуміло, чому онтологічний підхід до вивчення художньої деталі частково відбився і в її класифікації за сферами буття: предметна (речова), пейзажна, етнографічна, побутова і т. д. Звичайно, це тільки перший, поверховий прошарок вивчення цього явища, який поки мало що дає для смислового осягнення його естетичної сутності. Значно важливіше, як цей множинний і різнорідний матеріальний й утаємничений духовний світи постають об'єктом художнього пізнання окремого митця. Другий комплекс питань, пов'язаних з деталлю як з елементом соціального аналізу, стосується саме цієї проблеми, точніше, одного з її моментів – психології соціальної творчості. Це – другий рівень пізнання деталі.

В естетичному ставленні соціального працівника до дійсності, у пробудженні його творчих потенцій у конкретному акті творчості нерідко деталь відіграє важливу роль. Добре відомий випадок, коли куцх реп'яха при дорозі наштовхнув Л. Толстого на створення образу Хаджи-Мурата – стійкої, незламної людини, що, подібно до рослини, не гнеться під ударами долі. Поштовхом до «роботи» уяви деталь служила й іншому великому майстру слова. Так, К. Паустовський згадує: «Олексій Толстой міг писати, якщо перед ним лежав стос чистого, гарного паперу. Він зізнавався, що, сідаючи за письмовий стіл, часто не знав, про що буде писати. У нього в голові сиділа одна якась живописна подробиця. Він починав з неї, і вона поступово витягувала за собою, як за чарівну нитку, всю оповідь» [48, с. 452].

З вибору, вичленовування деталі з цілості матеріального чи духовного світу сутнісно й розпочинається художній і соціальний аналіз. Він не обмежується тільки цим, іде далі, з'ясовуючи причинно-наслідкові взаємозв'язки між частиною (деталлю) і цілим. Однак саме аналітико-синтетичні процеси соціального мислення становлять основу розуміння дискретності вказаних світів. Отож розвиток творчості соціального працівника, як і митця, нерозривно поєднується з глибоким проникненням у закони природи і суспільства, з осягненням взаємозв'язків предметів і явищ дійсності до найменших деталей.

Як художник бачить значно більшу палітру кольорів, так і погляд соціального працівника «розпізнає» тонкі зміни, непоказні зовні деталі поведінки людей, навколишніх обставин. Інакше кажучи, у кожного представника соціологічної науки (письменника, психолога, соціального працівника тощо), вочевидь залежно від досвіду, особливостей таланту, виробляється свій «поріг чутливості», своя міра сприйняття взаємозв'язків різних деталей. Цей «поріг чутливості» умовно можна було б назвати аналітичним рівнем сприйняття (освоєння) дійсності.

Вивчення аналітичного рівня сприйняття виходить за межі з'ясування особливостей творчої манери того чи іншого митця; це проблема аналітичної глибини освоєння дійсності як окремим фахівцем, так і сферою у цілому. Адже й сам процес соціальної творчості відбувається у рідко аналітичної деталізації – від задуму до остаточного варіанта твору. Цей аналітичний рівень Р. Цивін пропонує називати «естетичною нормою відбору художніх подробиць».

Проте не тільки в онтогенезі (в окремому творчому акті), а й у філогенезі (в історичному розвитку мистецтва взагалі – засадничої проблеми історичної поетики) відбувалося поглиблення аналітичного підходу до явищ дійсності. Дискретність матеріального і духовного світів, взаємозв'язки між їх окремими елементами і частинами відображалися літературою диференційовано (тобто деталізувалися) не відразу. «На ранніх етапах становлення словесного мистецтва (в міфологічних сказаннях, притчах, казках, сагах, історичних піснях) навколишні обставини персонажів, а тим більше переживання, не деталізувались скільки-небудь ретельно, так що текст в основному зводився до позначення вчинків і дій» [11, с. 186]. У подальшому розвитку літератури поглиблюється відображення типових обставин як опосередкованої характеристики персонажа і водночас «своєрідного максимуму досягає деталізація зображуваного у реалістичній літературі другої половини ХІХ століття» [11, с. 110], тіснішим стає зв'язок «деталь – обставина – характер».

Третій щабель вивчення деталі – це рівень літературного твору в мистецтві. Соціальний аналіз складного та різноаспектного матеріального і

духовного світів урешті-решт набуває форми літературного твору. Подрібнення, деталізація закарбовується в образній системі твору – в своєрідному поєднанні образів і мікрообразів, тобто деталей. П.В. Копнін, маючи на увазі дискретність соціального цілого, проводив таку цікаву паралель між образом і науковою теорією. «Художній образ і наукова теорія – однопорядкові в гносеологічному відношенні, – писав він, – те й друге є синтезом, відображенням конкретного й цілого» [27, с. 65]. Спираючись на це твердження, з певною мірою умовності можна сказати, що у художньому творі, як і в науковій теорії, є певні елементарні поняття, підсистемні, системні і міжсистемні категорії.

2.3. Процедура соціального деталювання як форма методологування та інструмент мислєдїяльностї

Дїяльнїсть соціального працівника як цілісна картина дійсностї є у сутнісній самобуттєвостї певною системою взаємозв'язаних образів, у якїй своє місце посїдає і соціальна деталь як мікрообраз [23, с. 267]. Зокрема, В.І. Горинь слушно зауважує, що деталь як елементарний мікрообраз розглядати окремо від інших компонентів не можна; адже вона вимагає контексту, поєднання з ідейно-тематичним ладом, образною системою [39]. Численні епітети, що додаються до поняття «деталь» (предметна, пейзажна, психологічна, сюжетна), вказують на різні підходи до її класифікації. Скажімо, онтологічний, про що вже йшлося. Певну плідність і такого підходу показав О.П. Чудаков, аналізуючи «предметний світ» літератури [39].

Наявні спроби розрізнити деталі за органами чуття: зорові, нюхові, дотикові, звукові тощо. На правомірність такого підходу вказував ще І. Франко. «Відповідно до того, – писав він у праці «Із секретів поетичної творчості», – знаходимо і в поезії різних часів і народів зглядно найменше зображення вражень смакових і запахових, значно більше вражень дотику і слуху, а

найбільше вражень зору» [61, с. 78–79]. В практиці соціального працівника зустрічаються оригінальні зорові й звукові деталі, що накладають своєрідний відбиток на його фахову манеру.

Можливі й інші підходи до оцінки соціальних деталей. Але знов-таки в усіх цих випадках спостерігаємо аналітичний підхід швидше до реальної дійсності, яку відобразив автор, до особливостей сприйняття соцпрацівника і клієнта, до навколишніх обставин, ніж до деталі як мікрообразу. Між реалією об'єктивного світу і соціальним мікрообразом існує велика відмінність. «Реалістична деталь є своєрідним моментом руху цілісної думки, – справедливо пише М.Т. Яценко, – і як така повинна бути правдоподібною внутрішньо, тобто має співвідноситися не з первинною об'єктивною реальністю, а з реальністю другою. Тільки тоді деталь стає справді реалістичною і відповідає задумові, ідеї» [66, с. 191]. Реалія об'єктивної дійсності і соціальна деталь, яка її відображає, живуть за цілком не схожими законами. Функціонування реалії в об'єктивній дійсності і функціонування відповідного мікрообразу зовсім різні речі. Тому онтологічні характеристики соціальної деталі мало що додають до розуміння її сутності, точніше – не повно її передають.

Саме єдині принципи функціонування деталей у соціономії дозволяють розглядати мікрообрази реалій матеріального та ідеального світів як те саме естетичне явище. Це підтверджується і теоретичними висновками дослідників. У практиці конкретно-тематичного аналізу склалася така ситуація, що елементи психологічної сфери також можуть розглядатися як мікрообрази, як деталі єдиного духовно-психічного світу героя (наприклад, «невесела думка» [66, с. 111]). Функції таких мікрообразів нічим не відрізняються від функцій предметних деталей.

Цікавим видається питання і про розміри деталей, тобто розміри відповідних реалій. Скажімо, сонце – це деталь чи не деталь? Якщо брати фізичні розміри цього об'єкта, то, природно, його важко співвідносити з категорією деталі. Водночас у творі воно нерідко представлено не своїми матеріальними показниками, а як певний елемент більшої картини – пейзажу,

тобто як його деталь. Іншими словами, розміри об'єкта при цьому не мають ніякого значення, головне, мікрообраз повинен співвідноситися з якимось більшим образом (скажімо, образом природи), як частина з цілим. Елемент, частина, ціле – найважливіші філософські категорії, що дають ключ до розуміння природи художньої деталі. І не тільки в літературі, а й в інших видах мистецтва та науки і практики діяльності соціального працівника.

Як мікрообраз соціальна деталь вступає у складні ідейно-естетичні взаємозв'язки з іншими мікрообразами, з усією образною системою. Важливість цього питання, недостатньо вивченого як з теоретичного, так і з практичного боку, підкреслювали багато хто з науковців. До прикладу, цю саму думку обстоював О.С. Бушмін, який пропонував розчленовувати цілість, щоб виявити закономірності її поєднання, пояснити її у всіх внутрішніх і зовнішніх зв'язках [9, с. 10].

Деталь-мікрообраз як структурний елемент соціальної цілості знаходиться у різноманітних взаємозв'язках з її частинами. Тому вивчення її ідейно-естетичних якостей закономірно залежить від знання всіх тих відношень, у які вона вступає в образній системі. Подібне дослідження соціальних деталей стало справді можливим лише з інтенсивним розвитком системного підходу (Ю.Б. Борев, М.К. Гей, І.Г. Неупокоева, М.Я. Поляков, Г.М. Поспелов, М.Б. Храпченко та ін.). Є успішні спроби застосувати такий підхід і до аналізу мікрообразів [14]. Згідно ж з концепцією Ю.Б. Кузнецова [39], деталь принципово різні види мікрообразів. І поняття мікрообразу тут вживається лише у значенні деталі.

Системний підхід до вивчення деталі ґрунтується на виявленні реально існуючих структурно-семантичних взаємозв'язків між мікрообразами. Вони виникають у процесі естетичного сприйняття тексту. Цю особливість як соціальних так і художніх деталей відзначають як літературознавці, так і соцпрацівники. М.Я. Поляков пише: «Деталі збираються в семантичні пучки, що визначають частини тексту і створюють ключові елементи в полі літературного тексту» [39, с. 12]. Сутнісно ту саму думку висловлюють і

лінгвісти. «Текст дає деталі, – пише один з дослідників поетики, – не у випадковій послідовності, як може бути при розгляді полотна живописця, а саме у тій послідовності, в якій вони розгортаються при зображуваному духовному стані; і спектр відблисків зливається в образ саме тієї повноти і структури, який є типовим для зображуваного усвідомлення світу». Це підтверджує, що йдеться про загальноестетичний феномен, який вивчається і літературознавством, і лінгвістикою, й іншими науками. Найчастіше взаємозв'язок між художніми і соціальними деталями буває трьох типів: між неповторюваними деталями, скажімо, в межах портрета, пейзажу; між повторюваними, «синонімічними» деталями, розсіяними по всьому тексту твору, і, нарешті, система взаємозв'язків між деталями першого або другого виду чи тих і тих разом. У першому випадку мовиться про так звані одиничні деталі, в другому – про наскрізну (лейтмотивну, ключову, стрижневу, структуротворчу) деталь і в третьому – про систему деталей.

Одиничні деталі як такі зустрічаються рідко, головним чином вони слугують створенню більших образів – природи, зовнішності людини тощо, утворюючи систему локальних деталей. Наскрізні деталі починають використовуватися переважно в малих прозових жанрах кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли виникає настійна потреба поєднати лаконізм та економію художніх засобів із значним смисловим наповненням художнього тексту, оскільки вони, переважно внаслідок повторення, набувають особливої семантичної місткості. Найбільше це явище дослідив Ю.С. Добін, аналізуючи прозу А. Чехова [19]. Ці деталі також можуть утворювати систему як самі по собі, так і в поєднанні з одиничними. Тяжіння до організації деталей в єдину систему взаємозв'язаних мікрообразів характерне і для творів М. Коцюбинського (див. [37–39]).

Центральною проблемою деталі є її спроможність бути засобом узагальнення, виявляти ті чи інші зв'язки з ідеєю, бути моментом розвитку художньої ідеї. Строго кажучи, в творі немає жодної деталі, яка б не була пов'язана з цією ідеєю. Вся їх маса – одиничних, наскрізних і системних –

«працює» на розкриття, акцентування художньої ідеї. Проте кожна деталь зокрема – не однаковою мірою. Звідси виникає питання про рівень узагальнення, ступінь вияву ідеї в художній і соціальній деталі. Зокрема, в унікальному явищі художньої деталі діалектично поєднуються різні властивості художнього образу – почуттєве і раціональне, абстрактне і конкретне, часткове і загальне, зовнішнє і внутрішнє, частина і ціле. Проте найважливішими для розуміння його естетичної природи є категорії явища і сутності. Вивчаючи роль цих категорій в досягненні художнього переображення дійсності, дослідниця із Чехословаччини Е. Фаркашова пише: «...почуттєве уявлення (яке, на її думку, і є основою художнього зображення. – Ю. К.) стає інструментом художнього узагальнення, причому узагальнення засобами типізації (вибору або синтезу окремої деталі, в якій найбільш адекватно виявляється загальна сутність цілого). Тому в процесі художнього освоєння світу треба прагнути правильно подавати типові характери в типових обставинах» [39, с. 20]. Е. Фаркашова здійснює цікаву спробу простежити діалектику сутності і явища у процесі та результаті художнього освоєння дійсності, тобто у творі. Не випадково вона вбачає наявність цієї діалектики і в художній деталі, оскільки і образ і мікрообраз за своєю природою – явища однотипні. Отже, деякі її міркування в цьому плані можна віднести і до деталі. Зокрема, дуже важливою уявляється її думка про напружену суперечність між явищем і сутністю в художньому образі та мікрообразі. Саме це стає умовою справді естетичного узагальнення на відміну від наукового, де сутність виявляється не в конкретних почуттєво даних образах, а в абстрактних поняттях. А це означає, що сутність у мистецтві розкривається через несуттєве, одиничне, оскільки в реальному житті «окрема особа стикається якраз з таким «випадковим», одиничним проявом загального. Побачити в одиничному сутність речей і соціальних процесів – одне з найважливіших завдань мистецтва.

В одиничному мікрообразі сутнісні і явищні ознаки відповідної реалії дійсності представлені неоднаково. І тут можливі два принципово різних випадки. У першому домінують сутнісні ознаки предмета, в другому – явищні,

тобто сутність його недостатньо виявлена. Перший випадок притаманний реалістичній поезії другої половини XIX ст., для якої предмет, відображений у творі, самоцінний сам по собі, поданий у своєму сутнісному значенні.

Зовсім по-іншому конструюється «поетика» предмета. Естетичного значення тут можуть набувати несуттєві його ознаки, тобто він унааявлений у творі не стільки сам по собі, скільки тими другорядними, ситуативними ознаками, які й стають засобом художнього узагальнення. Відображена деталь А. Чехова (Ю.С. Добін), символіка кольорів М. Коцюбинського, переломлена крізь призму сприйняття героя деталь і Чехова і Коцюбинського, символічна деталь О. Кобилянської і т. ін. – все це явища саме такого порядку. При цьому важливо підкреслити, що предмет у творі не втрачає до кінця і свого самоцінного, сутнісного значення. Він виконує подвійну функцію, виступаючи, з одного боку, сутнісною стороною і тим самим стаючи засобом відтворення, скажімо, місця дії, історичних обставин, з другого – явищною стороною, другорядними ознаками, з допомогою яких і досягається певне художнє узагальнення, виявляється та чи та художня ідея твору. Домінує, природно, друга, ідейно-естетична функція предмета. Завдяки такому подвійному його функціонуванню, а точніше кажучи, мікрообразу відповідної реалії значною мірою і досягаються лаконізм і смислова насиченість творів малого епічного жанру в літературі початку XX ст. Слушно погодитися з Е. Фаркашовою і в тому, що при «перенесенні» предмета з реальної дійсності в художній твір відбувається значна його трансформація. Прийоми виявлення як сутності, так і другорядних ознак предмета – це, звісно, специфічні прийоми мистецтва роботи з клієнтом в соціальній роботі.

Що стосується деталі, то цей процес починається вже з її відбору. «Сам відбір «незайманих» речей, що переносяться (з реальної дійсності у твір. – Ю. К.), вже становить обробку. Проте ця «обробка» не обмежується тільки відбором. Існує багато прийомів виділення у предметі-мікрообразі тих чи інших ознак. Наприклад, Л. Гінзбург називає метафоризацію, метонімізацію, дедуктивний прийом, непередбачене уподібнення та ін. До них слід додати і

різне контекстуальне оформлення мікрообразів, зокрема деталь з підтекстом, деталь з коментарем, деталь з тропом, повторювану деталь, систему деталей тощо.

Рух-поступ соціального і художнього пізнання – це поглиблення образного освоєння дійсності. Мікрообраз у художній передачі соціальної дійсності також здатний ніби підніматися від сутності першого до сутності другого порядку. Іншими словами, у літературному творі зустрічаємо мікрообрази різного рівня соціального узагальнення. Серед них доречно виділити принаймні три типи, які умовно назвемо деталь-знак, деталь-образ, деталь-символ.

Особливість деталі полягає в тому, щоб бути засобом соціального узагальнення, що зумовлено її специфічними властивостями як важливого носія поетичного слова. Нами розглядаються найважливіші з них: позначення (номінація), зображення і вираження. Згідно з цим логічно обґрунтовується три рівні художнього і соціального узагальнення: деталь-знак, деталь-образ, деталь-символ. Насправді, в мікрообразі нерозривно поєднані всі три властивості, йдеться лише про перевагу одного з них у майстерності чи задумі.

До прикладу, деталь-знак – це мікрообраз, який лише вказує на ту чи іншу реалію буття. Його роль у творі зводиться переважно до позначення місця, часу, обставин дії і т. ін. Деталь-образ порівняно з попереднім типом є більш високим рівнем соціального узагальнення. Вона бере участь у зображенні простору і часу, зовнішніх атрибутів буття. Їй насамкінець, деталь-символ – це абстракція, смислове значення якої пов'язане з головною ідеєю. У будь-якому разі дослідження соціальної деталі актуально як у теоретичному, так і в історичному форматах наукового пізнання. З одного боку, вона сприяє подальшій розробці питань психології творчого процесу, інтерпретації та оцінки, естетичного сприйняття клієнтом соціального працівника. З іншої – дає ключ для розуміння особливостей індивідуального стилю, дозволяє визначити значення його відкриття для еволюції способів образного освоєння дійсності,

вплив його творчого методу на розвиток аналітичної тенденції в соціальній роботі.

Отже, дані типи мікрообразів (і відповідні їм рівні узагальнення) зумовлені, з одного боку, повнотою обґрунтування соціальної сутності, тобто мірою їх взаємозв'язку з ідеєю, з другого – особливостями функціонування слова в роботі з клієнтом. Скажімо, М.К. Гей вважає тут найважливішими позначення (номінація), зображення і вираження [14]. Близьку думку стосовно виділення тих чи інших особливостей у мікрообразі предмета висловлює і Л. Гінзбург, зазначаючи, що вони можуть мати інформаційний, зображальний або оцінний характер. Всі три властивості, як правило, поєднані в кожному мікрообразі або у відповідному слові. Проте залежно від рівня майстерності соціального працівника чи творчого задуму одна з них може виходити на перший план, домінувати. На різних етапах розвитку науки і практики соціальної роботи також спостерігаємо в мікрообразах різний їх вияв.

Деталь-знак – це мікрообраз, який здебільшого вказує на ту чи іншу реалію дійсності, не виконуючи при цьому значних ідейно-естетичних функцій. Роль таких деталей зводиться головним чином до позначення місця, часу, обставин дії. В літературі XIX ст. переважають саме такі деталі, скажімо, у творах І. Нечуя-Левицького, певною мірою Панаса Мирного, де повнота опису часом заступає яскраву зображальність і глибоке смислове наповнення в кожному мікрообразі. Від деталі-знака слід відрізнити «псевдодеталь» [59, с. 125]. Остання часто зайва у вербальному спілкуванні. Нерідко це пов'язано з якоюсь стилістичною помилкою (наприклад, «відкрив двері рукою» – тавтологія). Деталь-знак на відміну від псевдодеталі несе певну корисну інформацію («інформативність») про дійсність, але здебільшого не в художній формі, а у формі, можна сказати, звичайного повідомлення.

Деталь-образ є узагальненням вищого ступеня – «сутністю другого порядку». Вона має яскраві зображальні властивості і не втрачає до деякої міри знакових. З приводу деталі такого типу К. Паустовський сказав, що вона «знаходиться в одному ряду з вдалим образом». Так, він писав: «В останні роки

подробиці почали зникати з нашої белетристики, особливо в творах молодих письменників. Без подробиць твір не живе. Будь-яке оповідання перетворюється на ту суху палицю від копченого сига, про яку згадував Чехов. Самого сига нема, а стирчить одна тріска. Суть подробиці полягає в тому, щоб, за словами Пушкіна, дрібниця, яка випадає з уваги, виблиснула б крупно, стала помітною всім. З другого боку, є письменники, хворі на стомлюючу й нудну спостережливність. Вони заповнюють свої твори купами подробиць – без добору, без розуміння того, що подробиця має право жити й неодмінно потрібна тільки в тому разі, коли вона характерна...» [48, с. 406]. Отже, йдеться саме про розрізнення деталі-знака і деталі-образу. Але виражальне значення останньої, її зв'язок з ідеєю твору невеликі. Подібні деталі слугують насамперед матеріалом для створення соціального простору і часу. Яскравим прикладом використання такого типу деталей є відомий вислів А. Чехова про те, як намалювати картину місячної ночі. «У тебе вийде місячна ніч, – пише він до брата, – якщо ти напишеш, що на греблі млина яскравою зірочкою мигтіло скельце від розбитої пляшки і покотилася кулею чорна тінь собаки або вовка...». Нарешті, деталь, не втрачаючи якостей знаковості й образності, може бути, сказати б, соціальною абстракцією, символом, пов'язаним з головною ідеєю. В цьому разі вона становить момент відображення всезагального і є сутністю нового порядку (не втрачаючи почуттєвої наочності та емоційно-сислової значущості). Естетичний ефект деталі-символа криється в діалектичній суперечності («напруженості») між її конкретною формою, одиничністю і гранично узагальненим змістом, всезагальністю. Через конкретне явище тут найбільшою мірою виражається сутність найвищого порядку.

Розрізнення деталі-знака і деталі-символа знаходимо і в Л. Гінзбург, хоч вона й не вживає ці терміни на позначення відповідних явищ. Про самі ж явища пише: «Предметне слово могло бути просто аксесуаром подій і ситуацій, більш чи менш нейтральним (у зображальному і виражальному планах. – Ю. К.). Проте в більшості випадків оточуючий текст надає предметному слову свою

символіку, певне семантичне забарвлення» [12, с. 104]. Ця символіка теж може бути найрізноманітнішого характеру і торкатися узагальнення від вузьких до найширших соціальних проблем дійсності. Відома чеховська деталь «футляр» («Людина у футлярі») і є прикладом деталі-символа, через який той майстерно узагальнює деякі найактуальніші тогочасні питання людської буттєвості в соціальному аспекті.

Четвертий рівень вивчення соціальної деталі – рівень сприйняття інформації клієнтом. У цьому напрямку здійснюються лише перші спроби. Однак вони стають особливо актуальними у світлі праць, присвячених комунікативному підходу. Не торкаючись цієї складної проблеми в цілому, висловимо кілька зауважень, що мають безпосереднє відношення до явища соціальної деталі. Художнє переосмислення соціальним працівником дискретного реального світу, що відображається у системі мікрообразів, стає об'єктом сприйняття клієнтом. Цілісність сприйняття та асоціативність мислення – це ті умови, що забезпечують відтворення більшою чи меншою мірою структурних взаємозв'язків актуалізованих у свідомості мікрообразів. Причому текст сприймається ним не одразу, як картина живопису (хоч і там це певною мірою процес), а в ході поступового його розгортання. Що стосується деталей, то тут Ю.Б. Кузнецов наголошує на трьох моментах.

По-перше, деталь як частина цілого або частина, яка вказує на ціле, несе більше художньої інформації, ніж її безпосередній зміст. Така деталь, сказати б, збуджує сприйняття клієнта, стимулює його до творчості, робить «співавтором». В цьому відношенні активність клієнта у процесі читання та слухання – одна з центральних проблем, пов'язаних з соціальною деталлю. По-друге, повторюваність деталі (наскрізний мікрообраз), як правило, ґрунтується на естетичних законах, а також лінгвістичних («проспекція і ретроспекція» та ін.) і породжує особливий підсвідомий вплив на клієнта. При цьому ідея, почуття доносяться до клієнта не безпосередньо, а через підтекст, іносказання, символіку деталей. По-третє, структури мікрообразів пов'язані з усією побудовою (композицією) і становлять лише її деталізацію. Отож, і вони

керують процесом сприйняття клієнта, і від них залежить, якою мірою буде виявлена ідея, акцентовані її головні складові.

Категорія деталі на всіх чотирьох рівнях – деталь-реалія об'єктивної дійсності; деталь як поштовх до творчості та аналітична складова образного мислення; деталь як мікроелемент образної системи; деталь як засіб ідейно-естетичного впливу на клієнта соціальної сфери – тісно пов'язана з аналітико-синтетичними процесами соціального пізнання. У полі зору науковців досі перебувала переважно одинична деталь, її ідейно-естетичні функції. Йдучи цим же шляхом, є можливість розробити типологію портретних, пейзажних і психологічних деталей.

Принципово інший підхід, запропонований Ю.Б. Кузнецовим (див. [39]), передбачає вивчення деталей у взаємозв'язку – як мікрообразної картини. При цьому виникає потреба визначити зв'язок деталі з іншими категоріями – оповідною манерою, художнім простором, сюжетом і композицією, образом і т. ін.

Висновки до розділу 2

Соціальна подія як набір соціальних деталей є соціально значущою і закономірною віхою історичного розвитку суспільства, спричинює трансформаційні зміни в економіці, політиці, соціальній сфері та культурі соціуму, яка забезпечує і прискорює соціодинаміку суспільного розвитку – перехід суспільства на якісно новий щабель розвитку. Використання структурно-функціонального аналізу дозволило встановити, що структурну архітектуру соціальної події як набору соціальних деталей становлять соціальні дії, соціальні деталі і соціальні явища і процеси, взаємодія яких зумовлює становлення, існування і розвиток суспільної події, що має мікро- і макросоціальний трансформаційний характер. Суспільна подія виконує важливі соціальні функції: трансформаційну, формувальну, соціодинамічну,

перетворюючу і демаркаційну. У працях науковців під час аналізу текстів застосовується системно-історичний підхід та його принципи, зокрема, встановлюються контекстуальні і текстуальні взаємозв'язки деталей. Окрім того, попутно використовується методика мікроаналізу. Для обґрунтування внутрішньої мотивації поведінки клієнта сфери соціальних послуг як керівні прийняті наукові положення і висновки психологів й фізіологів, зокрема І. Павлова, А. Ухтомського, що дозволило зрозуміти закономірності взаємозв'язку деталей, що дає змогу дати більш точну оцінку проблем клієнта сфери соціальних послуг.

РОЗДІЛ 3

УМОВИ КОМПЕТЕНТНОГО ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ДЕТАЛЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

3.1. Професійна компетентність соціального працівника як передумова мислєдїяльного опрацювання ним соціальних деталей

Невизначеність і нестабільність сучасного українського суспільства створюють нові стимули і можливості для зростання ролі високопрофесійних соціальних працівників у вирішенні, подоланні або, принаймні, пом'якшенні багатьох соціальних конфліктів, соціальних ексклюзивів, становленні нової стратифікації суспільства, формуванні соціальної держави і громадянського суспільства. Безсумнівно, модернізація суспільства можлива лише в тому випадку, якщо його основу становитимуть професіонали. Введення комунікативних, інформаційних технологій, комп'ютеризація діяльності і життя людини сприяли зміні традиційних уявлень про професійну діяльність, професіоналів і професіоналізм. Сьогодні справжнього професіонала характеризує здатність досягати значних якісних і кількісних результатів праці при мінімальних витратах фізичних і розумових сил на основі використання раціональних прийомів.

Відомо, що ефективність праці визначається як відношення результатів до витрат на його здійснення. Стосовно до діяльності соціального працівника як професіонала в несприятливих умовах це означає, що для успішного виконання поставленого завдання людина змушена вдаватися до використання додаткових внутрішніх ресурсів. Ці ресурси використовуються як на отримання позитивного результату, так і на компенсацію несприятливих впливів соціального довкілля. Відповідно, зростає витратна сторона, що виявляється в

підвищеній мобілізації сил організму, психічної напруженості та ін. У цьому разі надважливим є вміння соціальним працівником опрацювати соціальні деталі.

На перших етапах результативність, якість і надійність діяльності у нього низькі, а процес діяльності навпаки – вимагає багато витрат. Особливо це характерно для соціальної роботи, що вимагає як теоретичних знань, так і розвинених практичних умінь і навичок, так як відсутність у соціального працівника достатнього досвіду і навичок виконання операцій та розуміння соціальних деталей робить його роботу малоефективною. Проте, робота виконується: фахівець визначає мету своєї діяльності, використовує для їх досягнення комплекс наявних у нього коштів і отримує певні результати.

Професіоналізм характеризується наявністю конкретних професійних навичок і якостей, що визначають і характеризують чинного професіонала. Професіоналізм розвивається з плином часу і в контексті професійної діяльності.

Мислєдїяльне опрацювання соціальних деталей визначає високий рівень освіти і культури, обізнаність з широкого кола професійно-значущих проблем, тобто знання в галузі педагогіки, психології, юриспруденції та ін. Доброта, любов до людей, бажання допомогти, чуйність, співчуття і милосердя, симпатія до інших і альтруїзм – важливі якості соціального працівника, які сприяють формуванню професійної компетентності. Ці якості можна в цілому охарактеризувати як доброзичливе ставлення до людей, до їх проблем. Висока комунікабельність, товариськість, соціальна сміливість, ініціативність, вміння управляти людьми, впливати на їх позиції і переконання, вміння викликати до себе довіру і підтримати людину в скрутну для нього хвилину. Подібні якості можна позначити як організаторсько-комунікативні здібності розуміння соціальних деталей. Безкорисливість, чесність, порядність, відповідальність, висока моральність. Ці якості характеризують високий морально-етичний рівень соціального працівника. Працездатність, енергійність, наполегливість у досягненні мети і готовність відчувати психологічний дискомфорт, якщо таке

трапляється. Такі властивості притаманні людям, які володіють нервово-психічною витривалістю.

Кожне з цих професійно важливих якостей являє собою набір таких психологічних характеристик, які необхідні для розуміння і миследіяльного опрацювання соціальних деталей. Значимість кожної з них може бути також різною, але всі вони для професійної соціальної роботи дуже важливі. Серед цих якостей є ті, які розвиваються і компенсуються, є якості, які можуть розвиватися, але не можуть бути компенсовані.

Таким чином, якості особистості соціального працівника багато в чому визначають успішність його взаємодії з клієнтом і є необхідною умовою його професійної придатності. Формування професійно-етичних якостей відбувається шляхом засвоєння духовних цінностей суспільства і професії, перетворення їх в процесі діяльності в переконання і потреби. Ці ж якості особистості соціального працівника, що дозволяють опрацювати соціальні деталі у роботі з клієнтом, сприяють підвищенню рівня суспільної моралі і тим самим – вирішенню низки соціальних проблем.

Робота соціальних служб пов'язана з безліччю проблем, породжених специфікою цілей, змісту, форм, методів і засобів їх діяльності. Діяльність соціальних працівників як професіоналів в соціальних центрах, службах, організаціях зачіпає інтереси всіх членів суспільства, найбезпосереднішим чином позначається на забезпеченні соціального захисту громадян, виконанні етапів соціальної політики держави, реалізації їх законних інтересів. Соціальні працівники повинні зв'язати воедино багато, часто суперечливі вимоги, покладені професією. Це стає джерелом численних ціннісних дилем і протиріч у професійній діяльності. Одним з центральних суперечностей такого роду для соціального працівника є необхідність бути одночасно інструментом в контролером. Соціальний працівник часто зустрічається з важкими протиріччями і суперечностями. Йому доводиться шукати баланс між заохоченням самореалізації клієнта і обмеженням його свободи в контексті соціальної відповідальності; між терпимістю (поблажливістю) і примусом; між

формальним обов'язком перед бюрократичною системою і потребою клієнта в тій чи іншій допомозі; між правами дітей і батьків, чоловіка і дружини. Соціальні працівники пропонують людям допомогу в зв'язку зі складними моральними труднощами, переплетеними з соціально-економічними реаліями їхнього життя і діяльності в суспільстві. Вони є одночасно трансляторами норм і їх реформаторами, розширюючи рамки толерантності по відношенню до тих, хто не відповідає загальноприйнятій соціальній нормі. Багато з їхніх діагностичних висновків, які базуються на розумінні соціальних деталей, постають як етичні судження, що оцінюють особистість, поведінку, міжособистісні відносини. Очевидно, що проектувати професіоналізм соціальних працівників потрібно через відкриті судження, самостійну відповідальність.

Зміст і спрямованість професійних дій соціального працівника слід розглядати в системі ціннісних координат, найважливішими елементами якої є зумовленість взаємодії гуманістичними цінностями і розумінням соціальних деталей. Рефлексія ціннісних диспозицій повинна розглядатися як ключова характеристика професійної самосвідомості соціальних працівників. Головним професійним критерієм сучасного соціального працівника є його здатність до вирішення складних проблем за умов постійної невизначеності, від нього вимагається не просто готовність до успішної діяльності, а готовність до діяльності в сучасних умовах динамічних змін як в світі технологій, так і в суспільному житті, він також повинен бути здатний успішно діяти навіть в умовах відсутності в своїй базі готових алгоритмів (основ орієнтовної діяльності), проявляючи творче мислення.

Процес проектування професіоналізму соціальних працівників, можна розглянути з двох позицій. По-перше, у зв'язку зі скороченням терміну навчання і якісною зміною вимог до професійної компетентності фахівців. По-друге, освіту протягом усього життя, коли поступовий перехід від освіти, отриманої за конкретний обмежений період часу втрачає всю свою безперервність і реалізується тривалими етапами. Соціальний працівник

повинен володіти чималим арсеналом умінь, навичок, володіти глибокими знаннями в сфері наук про людину: психології, медицини, соціології, педагогіки, економіки, права та ін. Все це створює чималі труднощі у формуванні професійно зумовлених якостей, які є необхідною умовою для ефективної діяльності і для розуміння соціальних деталей. Але не менш важливі спрямованість особистості, її світогляд, потреби, інтереси, культура. Сутність і традиції розвитку професіоналізму в соціальній роботі визначаються безліччю чинників як економічного, соціологічного, так і психологічного, етичного, культурологічного та іншого характеру. Професіоналізм відображає радикальні зміни ролі соціальної роботи в суспільстві, яка сприймається як реакція на негативні перетворення в країні.

Можна зробити висновок, що професіоналізм у соціальній роботі – це постійно підтримувані на високому рівні знання, вміння і навички фахівця, що забезпечують кваліфіковане сприяння людям у вирішенні їхніх життєвих проблем, досягнення високої якості праці і результатів. Єдиною гарантією прогресивного професійного розвитку в умовах сформованої соціальної, економічної і технічної реальності є активність самої людини. Сучасні тенденції в економіці, політичній сфері та соціокультурному просторі, динаміка і характер соціальних трансформацій, що відбуваються в Україні, поставили перед системою підготовки професійно компетентних соціальних працівників ряд завдань, що вимагають підвищення професійної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Реалізація компетентнісного підходу означає визначення мети і головного результату професійної підготовки оволодіння професійною компетентністю. Створення нового освітнього простору підготовки соцпрацівників ґрунтується на адаптації та впровадженні досвіду зарубіжних ЗВО з урахуванням сучасних соціально-економічних і духовно-моральних, етнонаціональних особливостей, загальносвітових тенденцій ринку освіти. Компетентнісний підхід, будучи загальною методологією проекту, реалізується з урахуванням досвіду зарубіжних ЗВО Великої Британії, ФРН, Франції, Італії, Польщі. У зв'язку з цим

закономірною є тенденція реалізації проекту створення збалансованої і високо технологічної інноваційної моделі розвитку професійної компетентності сучасного соціального працівника в Україні, який вміє опрацьовувати соціальні деталі [4; 7; 31; 32].

Професійна компетентність соціального працівника – це поняття, що представляє в синтаксичному плані складне словосполучення. Професійна компетентність характеризується як «єдність його теоретичної і практичної готовності до здійснення ... діяльності». Професійна компетентність є основою професійної успішності, основою кар'єри, запорукою професійного довголіття, захистом від професійних деформацій, дезадаптації. Професійна компетентність спеціаліста установи соціального обслуговування як інтегративна якість особистості, структурно представлена сукупністю ціннісно-мотиваційної, когнітивної, психологічної, соціально-трудової компетенцій, забезпечує на практиці здатність і готовність фахівця використовувати в професійній діяльності наявні знання, вміння і досвід, які активізують професійну самореалізацію фахівця і підвищення якості соціального обслуговування населення.

Структура професійної компетентності включає наступні компоненти: спеціальний, соціальний, особистісний. Спеціальна компетентність представлена теоретичними, інструментальними, інтегративними і управлінськими компетенціями, які сприяють ефективному здійсненню професійної діяльності фахівця соціальної роботи. Соціальна компетентність характеризується, перш за все, вміннями фахівця здійснювати професійну діяльність відповідно до соціального, економічного та культурного довкілля. До соціальної компетентності слід віднести контекстуальні, етнокультурні, комунікативні, соціально-творчі компетенції.

Особистісна компетентність соціального працівника включає сукупність професійно значущих особистісних якостей і властивостей соціального працівника. Модель соціального працівника який вміє опрацьовувати соціальну деталь являє сукупність компонентів професійної компетентності, кожен з яких

відображає специфіку його реалізації в професійній діяльності. Дані компоненти постають в якості мети підготовки фахівців соціальної сфери:

- спеціальна компетентність (готовність до реалізації професійних компетенцій у напрямку «соціальна робота»);
- соціальна компетентність (готовність до професійної діяльності, що відповідає етнокультурному середовищу клієнта, здатність до позитивного впливу на гармонізацію відносин в соціумі);
- особистісна компетентність (готовність до професійної діяльності в якості суб'єкта соціально-творчої діяльності і професійно-особистісного розвитку).

3.2. Зміст та особливості конструктивного використання соціальним працівником деталей у роботі з клієнтом

У соціальній роботі професійне спілкування працівника з клієнтом розгортається як взаємозалежний обмін діями, вміннями та навичками. Опрацьований досвід практичного консультування клієнтів соціальних служб дозволяє висновувати, що провідним у цьому процесі безумовно є співробітник соціальної служби. Саме рівень його комунікативної компетентності в сфері психології спілкування забезпечує безпроблемну взаємодію у системі «співробітник – клієнт» і конструктивне використання соціальних деталей. Фактично, це повинен буди фахівець в галузі психологічних знань.

На базі Лабораторії психологічної служби ТНЕУ у 2019 році нами було проведено опитування 32 співробітників обласного та районних центрів соціальних служб для молоді (ЦССМ) Тернопільської області, віком від 25 до 50 років, стаж роботи яких складає не менше трьох років. До опитування були долучені також волонтери (з такими ж показниками віку та стажу соціальної роботи), переважно жінки. Основною метою опитування було дослідження основних етапів успішної взаємодії соціальних працівників та клієнтів з

використанням соціальних деталей. Всім учасникам було запропоновано послідовно описати етапи повсякденного спілкування з клієнтами центрів, у тих випадках, коли воно було результативним та ефективним. Далі співробітниками лабораторії було проведено спостереження за процесом консультивання клієнтів ЦССМ та було використано метод експертних оцінок. В ході дослідження здійснювалася реєстрація та запис обставин і фактів поведінки соціального працівника (волонтера) та клієнта, фіксувалися помилки та успіхи організації комунікативного процесу на різних етапах спілкування. За результатами аналізу та узагальнення отриманих даних, було розроблено «Психологічний алгоритм організації спілкування соціального працівника з клієнтом з використанням соціальних деталей». Опишемо його основні складові, етапи, психологічні особливості та рекомендації.

1. Знайомство, встановлення контакту, стану гармонії, особистісної сумісності, яка сприяє взаєморозумінню, довірі, щирості, гармонійним діловим відносинам. Контакт, як представлення себе кожній людині, як встановлення довірливої атмосфери необхідний для залучення клієнта до активної співпраці, підвищення його впевненості в тому, що соціальний працівник розуміє його і зичить добра. На початку спілкування важливо створити атмосферу психологічного комфорту. Часто у цій справі допомагають факти, які свідчать про зацікавленість спеціаліста у переживаннях людини: «Я розумію, що Вас непокоїть. Вам це неприємно, і Ви хотіли б позбутися цієї проблеми... Давайте разом обговоримо її... Так, дує неприємно, що...». Усе це має бути сказано так, щоб клієнт зрозумів, що розмова дуже потрібна і спеціалісту, а не лише йому самому. Встановлення контакту з клієнтом відбувається протягом трьох-чотирьох хвилини бесіди, відтак слід перейти до наступного етапу спілкування. При цьому важливо пам'ятати, що різні клієнти, вимагають різного підходу, тому соціальному працівнику неодмінно слід враховувати їхні вікові, статеві, культурні особливості.

2. Орієнтація в ситуації спілкування, осмислення того, що відбувається, витримування паузи. Щоб зорієнтуватись у ситуації, слід уважно слухати

клієнта, дати йому змогу висловлюватися, розкритись. Це вимагає від фахівця уважного слухання, постійного вияву зацікавленості, відвертості, доброзичливості й підтримки. Цілком доречними при цьому будуть різноманітні засоби рефлексивного слухання-стимулювання розповіді клієнта, підбадьорювання його простими репліками («Так-так, я Вас уважно слухаю...»), «Зрозуміло...», «І що далі..», «Продовжуйте, це справді важливо...», «Чи не змогли б Ви зупинитися на цьому детальніше ... та ін.).

3. Обговорення проблеми, яка цікавить і є актуальною тощо. Водночас з вислуховуванням клієнта соціальний працівник має підтримувати й розвивати розмову, висловлюючи власне ставлення до почутого, ставлячи різноманітні запитання, щоб краще з'ясувати, суть справи, залучити клієнта до спільного пошуку шляхів розв'язання проблеми. Розвиток діалогу, отримання необхідної та якомога повної інформації значною мірою залежать від того, наскільки соціальні працівники вміють ставити запитання (відкриті – такі, що вимагають розгорнутої відповіді, та закриті, що передбачають однозначну коротку відповідь), фокусувати розмову на основній проблемі, клієнтові, контексті, оточенні, що сприяє спрямуванню розмови у потрібне русло, досягненню мети в оптимальний термін. Розумінню взаємодії у процесі спілкування сприяє пізнання, аналіз позицій учасників. За твердженням втора теорії трансакцій і транс акційного аналізу швейцарського психолога Еріка Берна, кожна людина може займати такі внутрішні позиції:

а) «Батько» – позиція, що виявляється у пред'явленні вимог, оцінюванні, осуді, схваленні, повчанні співрозмовника, керуванні ним, заступництві;

б) «Дорослий» – позиція, яку характеризує розсудливість, раціональність, опора на отримання інформації, об'єктивність, рівноправне спілкування;

в) «Дитина» – позиція, якій властива надмірна емоційність, підкорення, безпорадність.

Таки чином, у спілкуванні кожен партнер реалізує відповідну трансакцію внутрішню позицію щодо партнера по взаємодії. Від позицій взаємодії партнерів залежить спосіб їх прилаштування. Реалізація трансакції може

відбуватися на одному рівні, тобто позиції збігаються, або на різних рівнях позиції розходяться. В свою чергу, прилаштування залежить від сприйняття співрозмовником позиції свого партнера. Якщо визначений його ініціатором розподіл позицій влаштовує співрозмовника, то позиції утворюють ніби одне ціле, доповнюють одна одну. Така взаємодія забезпечує неконфліктне спілкування. Якщо партнер не сприймає позицію ініціатора, то трансакції пересікаються, що свідчить про загрозовано-конфліктну ситуацію. Наприклад, ініціатор позиції «Батько» (соціальний працівник або волонтер) звертається до позиції «Дитина» клієнта, а той відповідає зі своєї позиції «Батько» до позиції «Дитина» ініціатора. Тобто кожен із них прилаштовується партнера на різних рівнях. Треба звернути увагу, що крім очевидних, існують і приховані трансакції, коли зі слів партнерів можна зробити висновок про наявність взаємодоповнюючих позицій, а з психологічного підтексту виявляється, що стосунки учасників спілкування є напруженими. Досвід успішного професійного спілкування соціальних працівників свідчить, що оптимальною є форма взаємодії, за якої консультант займає позицію «Дорослий» і спонукає до такої позиції клієнта.

4. Розв'язання проблеми. Спілкування на цьому етапі спрямоване на підтримку клієнта у здійсненні змін. Обговорення плану дій повинно початися з постановки завдань («Яким буде Вам наступний крок?», «Що будете робити в наступні один-два дні? Тиждень? Місяць?») і пошуку підтримки («Хто буде Вам у цьому допомагати?», «Що, на вашу думку, допоможе здійснити рішення?»). У випадках, коли робота спрямована на зміну поведінки клієнта, його стосунків із соціальним середовищем, доречно оцінити його готовність зробити те, що він намітив («Оцінить, будь ласка, за шкалою від 1 до 10-ти свою впевненість у тому, що Ви зробити наступний крок»). Слід зазначити, що важливою є допомога у визначенні перешкод для змін і факторів, які закріплюють зміни. Консультанти під час бесід з клієнтами повинні посилювати їхню самостійність і впевненість у власних силах. («Схоже, Ви серйозно налаштовані зробити... Дивиться, у Вас є чітке уявлення, що саме

потрібно зробити, і це означає, що Ви цього досягнете, навіть без особливої підтримки сторонніх!», «Ви самі собі арбітр, і Вам вирішувати»), допомагати долати почуття втрати попереднього стилю життя, зміцнювати розуміння тривалих переваг змін. У деяких випадках консультантам доводиться вступати в конфронтацію з клієнтами і долати їх опір, використовуючи такі прийоми спілкування, в яких перефразовується, перебудовується сказане клієнтом: Спілкування на цьому етапі може бути спрямоване і на визначення стратегії виходу із ситуацій, коли клієнти повертаються до попередньої поведінки (вживання наркотичних речовин, вчинення насильства, конфліктів з оточенням тощо). Фактично консультант повинен не тільки допомогти проаналізувати те, що трапилося, досвід, набутий унаслідок «зриву», а зосередитися на всіх «за» та «проти» негайного повертання до спроб змінити поведінку.

5. Завершення контакту (вихід із нього). Відносини між соціальним працівником і клієнтом мають завершальну стадію. До неї слід готувати співрозмовника заздалегідь. Важливо скласти план подальшої підтримки клієнта (друзі, родичі, соціальне оточення, групи самопомоги тощо). Цей етап, часто сповнений почуттям втрати від розриву контакту між соціальним працівником і клієнтом, можуть переживати обидві сторони. Консультанти можуть вагатися щодо результативності свого внеску в розвиток клієнта, зміну його становища, якості та професійності своєї діяльності, побоюватися, що клієнт не зможе далі самостійно долати проблеми. Почуття втрати може спонукати клієнтів до різних реакцій на факт завершення взаємодії. Можливі наступні основні негативні випадки та прояви поведінки.

1) клієнти відмовляються прийняти факт завершення взаємодії та спілкуються так, ніби нічого не відбулося;

2) клієнти повертаються до попередньої поведінки або вигадують проблеми, щоб продовжити взаємодію з фахівцем;

3) клієнт звинувачує соціального працівника у некомпетентності, помилковому судженні щодо можливої самостійності клієнта;

4) клієнт прагне першим розірвати стосунки до того, як соціальний працівник або психолог припинить роботу з ними.

Висновки до розділу 3

Процес розвитку професійної компетентності соціального працівника здійснюється в системі підвищення кваліфікації, а також за допомогою різних організаційних форм безпосередньо в установах соціальної сфери. Однак дослідження діяльності даної системи показало, що в її роботі існують певні теоретико-методологічні та технологічні прогалини, пов'язані з розрізненістю і неоднорідністю освітлення фрагментарних професійних знань у відриві від специфіки сучасного українського соціуму, розвитку економічних і соціально-культурних реалій. Етап завершення стосунків вимагає від консультантів добре розвинутих навичок підтримки надії клієнтів на позитивне вирішення актуальних проблем, віри у можливість бачення нових цілей і здатності їх досягати. Професійне завершення такого контакту повинно залишати у клієнта відчуття довіри до консультанта. «Психологічний алгоритм організації спілкування соціального працівника з клієнтом з використанням соціальних деталей» може бути запропонований для впровадження в роботі ЦССМ та інших центрів соціальної роботи і отримав позитивну оцінку з боку державних службовців різних рівнів. Таким чином, необхідною умовою конструктивного використання соціальним працівником деталей у соціальній роботі з клієнтом є психологічна компетентність працівника, знання психологічного алгоритму організації спілкування, використання якого сприяє взаєморозумінню, довірі, щирості, й налагодженню ефективних стосунків в системі «соціальний працівник – клієнт».

ВИСНОВКИ

1. Соціальні події, що відбуваються в сучасному світі, спричиняють системний вплив як на глобальний суспільний розвиток світової спільноти, так і на політичний, економічний і духовно-культурний розвиток. Саме соціальні події є найважливішим джерелом стрімких, корінних змін і трансформацій, що відбуваються в сучасному світі. Існуючі в сучасному українському соціумі соціальні події також мають прямий вплив на наше суспільство: на стан і розвиток його політичної системи, економіки і духовно-культурного життя, на рівень і якість життя населення. Соціальна подія є значним фінансовим і знаковим феноменом суспільного життя – доленосною віхою в історії будь-якого суспільства. Зокрема, велика значимість соціальної події і наукова необхідність його дослідження пов'язана з тим, що соціальні події природно і закономірно відбуваються в суспільному житті і постають в якості ключових чинників, що зумовлюють трансформаційні зміни в суспільстві і виникнення якісно нової соціальної реальності.

2. У сучасній соціологічній науці соціальна подія як набір соціальних деталей є одним з найменш досліджених феноменів. Аналітичний огляд літератури показує, що в сучасній зарубіжній та вітчизняній науці існує декілька протилежних теоретико-методологічних і гносеологічних позицій, з яких можна підійти до дослідження соціальної події: позиція мікросоціології і позиція макросоціології. Порівняльний аналіз даних гносеологічних і теоретико-методологічних парадигм показує, що для дослідження соціальної події як набору соціальних деталей і феномену макросоціального рівня, а також чинника трансформаційного розвитку суспільства необхідно виходити з макросоціологічної, гносеологічної і теоретико-методологічної позиції і використовувати системний підхід та структурно-функціональний аналіз.

3. Соціальна ситуація – це фрагмент діяльності соціального працівника, що містить суперечності між потребами клієнта і можливостями соціальної

служби, соціального працівника, суспільства, держави, що їх враховує соціальний працівник, добираючи способи впливу, стимулюючи вирішення проблем клієнта. Соціальний працівник усвідомлює життєво-соціальну ситуацію і формулює для себе завдання: стратегічні (як вирішити наявну проблему), тактичні (розробка плану спільних з клієнтом та іншими особами і службами дій, спрямованих на вирішення проблеми клієнта) і ситуативні (як відреагувати на ті чи інші дії, реакції клієнта тощо). Соціальне завдання – це осмислення наявної соціологічної ситуації, перетворення і переведення її на новий рівень, що наближає її до досягнення мети соціальної діяльності. Іншими словами: ситуація плюс мета дорівнює завдання. Тобто ситуація стає завданням в умовах цілеспрямованої професійної діяльності. Майстерність соціального працівника полягає в умінні перетворити соціологічну ситуацію в соціальне завдання, тобто спрямувати умови, що склалися, на перебудову стосунків, наближаючись до визначеної соціологічної мети. Соціальна ситуація може не стати соціальним завданням, якщо соціальний працівник її не помічає або ігнорує. Вирішення завдання може мати кілька варіантів, позитивний ефект яких залежатиме від установок, знань соціального працівника, його здібностей, володіння технікою, вміння помічати соціальні деталі. Чи стане соціальний працівник фахівцем чи ні, залежить не лише від системи навчання, а насамперед від тих зусиль, яких він докладатиме в процесі здійснення соціальної роботи на практиці. Потрібно усвідомити орієнтири самовдосконалення та шляхи його здійснення, використовуючи вміння миследіяльного опрацювання соціальних деталей.

4. Діяльність соціального працівника як цілісна картина дійсності є певною системою взаємозв'язаних образів, у якій своє місце посідає і соціальна деталь як мікрообраз. Деталь як елементарний мікрообраз розглядати окремо від інших компонентів не можна; адже вона вимагає контексту, поєднання з ідейно-тематичним ладом, образною системою. Численні епітети, що додаються до поняття «деталь» (предметна, пейзажна, психологічна, сюжетна), вказують на різні підходи до її класифікації. Соціальна деталь – це мікрообраз

реалії предметно-об'єктивного чи духовно-суб'єктивного світу, що співвідноситься з іншим образом або системою образів, як частина (елемент) з цілим, і є засобом узагальнення. Особливість деталі полягає в тому, щоб бути засобом соціального узагальнення, що зумовлено її специфічними властивостями як важливого носія поетичного слова. У мікрообразі нерозривно поєднані всі три властивості, йдеться лише про перевагу одного з них у майстерності чи задумі. Таким чином, якості особистості соціального працівника багато в чому визначають успішність його взаємодії з клієнтом і є необхідною умовою його професійної придатності. Формування професійно-етичних якостей відбувається шляхом засвоєння духовних цінностей суспільства і професії, перетворення їх в процесі діяльності в переконання і потреби. Ці ж якості особистості соціального працівника, що дозволяють опрацьовувати соціальні деталі у роботі з клієнтом, сприяють підвищенню рівня суспільної моралі і тим самим – вирішенню низки важливих соціальних проблем сучасного українського суспільства.

ВИКОРИСТАНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

1. Андреева Г. М. Психология социального познания: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Аспект Пресс, 2000. 288 с.
2. Андреева Е. Б. Социально-психологические факторы восприятия нормативных ситуаций учащимися колледжей: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. психол. наук : 19.00.05 «Социальная психология». Москва, 2011. 20 с.
3. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс. – Ленинград, 1971. 288 с.
4. Базарова Т.С. Система профессиональной подготовки социального работника в условиях регионального вуза: Автореф. дис... д-ра пед. наук. Улан-Удэ, 2010. 48 с.
5. Барановский, Н. А. Социодинамика и перспективы развития политической системы современного белорусского общества. Социологический альманах. 2015, Вып. 6. С. 54-64.
6. Бархин М. Г. Архитектура – основа синтезирования среды города. Взаимодействие и синтез искусств. Ленинград, 1978. 232 с.
7. Бессонова Л. А. Профессионально-личностная компетентность как условие преодоления профессиональной деформации личности специалиста социальной работы. Социологические исследования и социальная политика. 2012. № 1. С. 490-501.
8. Буренина С. Ю. Влияние денег на процессы социализации современных подростков: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Санкт-Петербург, 2000. 160 с.
9. Бушмин А. С. Об аналитическом рассмотрении художественного произведения / Анализ литературного произведения. – Ленинград, 1976. С. 122-134.
10. Варнава У. В. Певні аспекти консультування у соціальній роботі та психології. Одеса : Вид-во «ВМВ», 2014. 66 с.

11. Введение в литературоведение / Под ред. Г.Н. Пospelова. – 2-е изд., доп. – Москва, 1983. 566 с.
12. Винокуров Е. Остается в силе: О классике и современности. – Москва, 2018. 233 с.
13. Выготский Л. С. Проблемы возраста: собр. соч. Москва : Педагогика, 1984. Т.4. 620 с.
14. Гей Н. К. Поэтическое слово. Слово-знак – слово-образ. Художественность литературы: Поэтика. Стиль. – Москва, 1975. 180 с.
15. Гончаров Б. П. Микрообраз и комплекс микрообразов. Москва, 2016. 55 с.
16. Гребенникова О. В. Особенности представлений современных российских подростков. Вестник Московского университета. 2005. № 1. С. 97-99 (Серия «Психология»).
17. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва, 1955. Т. 1. 788 с.
18. Данилов А. Н. Переходный общество: проблемы системной трансформации. Минск : Харвест, 1998. 432 с.
19. Добин Е. Деталь у Чехова как стержень композиции. Вопросы литературы. 1975. № 8. С. 58-63.
20. Емельянова Т. П. Социальные представления, понятия и концепция последнего десятилетия. Психологический журнал. 2001. № 6. Т. 22. С. 39–47.
21. Жабицкая Л. Г. Восприятие художественной литературы и личность / Литературное развитие в юности. Кишинев, 1974. – С. 37–61.
22. Ибраев Л. Я. Слово и образ: К проблеме соотношения лингвистики и поэтики. Филологические науки. – 2014. – №1. С. 88-92.
23. Иванова А. В. Особенности социальной ситуации развития подростка. Вестник Московского университета. 2005. №1. С. 66–70 (Серия «Психология»).
24. Калениченко Н. Л. Великий сонцепоклонник: Життя і творчість Михайла Коцюбинського. – Київ, 1967. 133 с.

25. Карабанова О. А. Социальная ситуация развития ребенка: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.13. Москва, 2002. 379 с.
26. Коробіцина М. Б. Робота психолога в системі соціальних служб для молоді. Методичні рекомендації. Одеса : типографія ООДА, 1998. 24 с.
27. Копнин П.В. Идея как форма мышления. Киев, 1963. 255 с.
28. Коптілов В. Деталь і ціле в художньому перекладі. – Київ, 1972. 88 с.
29. Кох І. К. Основи сценічного руху. Київ, 1966. 322 с.
30. Кочемасова Л. А. Развитие профессиональной компетентности социального работника в процессе практической подготовки с учетом региональных особенностей Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XXXIX междунар. науч.-практ. конф. № 4(39). Часть II. Новосибирск : СибАК, 2014. С. 212-216.
31. Кочемасова Л. А. Профессиональная компетентность социального работника: модель, технология, инноватика развития: монография / под науч. ред. С.В. Сальцевой. Оренбург : Экспресс-печать, 2013. 228 с.
32. Кочемасова Л. А. Социально-педагогические предпосылки развития профессиональной компетентности социального работника. European Social Science Journal. Рига-Москва, 2013. № 9. Т. 2. С. 277-285.
33. Кузнецов Ю. Деталь художня: Режим доступу: <http://www.shevchcycl.riev.ua/statt-prolteraturnu-ta-malyarsku-yvorchst/105-detal.html>
34. Кузнецов Ю. Б. Деталь как средство художественного общения в новеллах М.М. Коцюбинского: дисс. на соиск. научной степени канд. филологических наук: 10.01.08, 10.01.03. Киев, 1984. 198 с.
35. Кузнецов Ю. Б. Естетика імпресіонізму (живопис і література). Київ, 2003. 222 с.
36. Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст. (проблеми естетики і поетики) : автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 ; 10.01.06 ; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2004. 40 с.
37. Кузнецов Ю. Б. Поетика Михайла Коцюбинського. Київ, 1989. 224 с.

38. Кузнецов Ю. Б. Слідами феї Моргани: вивчення творчості Коцюбинського в школі. Київ, 2015. 48 с.
39. Кузнецов Ю. Б. Феномен художньої деталі: методологічні виміри пізнання. Психологія і суспільство. 2007. №3. С. 7-29.
40. Кузнецов Ю. Б. Художня деталь як прийом словесного живопису у творах М. Коцюбинського. Українська мова і література в школі. 1980. №12. С. 44-47.
41. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. Москва, 1976. 284 с.
42. Лукина Н. А. Специфика межличностных отношений в процессе общения в Интернет-среде. Личность и группа в условиях социальных изменений. 2009. Т. 5 «Психология человека в современном мире». С. 280–284.
43. Мейлах М. Б. Заметки об изобразительной детали. Размышления у экрана. – Ленинград, 2017. 122 с.
44. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Київ : Центр навч. літ-ри, 2008. 688 с .
45. Николаева И. А. Индивидуальная ситуация развития. Известия академии педагогических и социальных наук. 2002, вып. 6. С. 208–215.
46. Основи теорії та методології соціальної роботи. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса : ВМВ, 2011. 389 с.
47. Пак Л. Г. Проблемы и риски развития профессиональной компетентности социального работника: материалы XXXVI междунар. науч.-практ. конф. «Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии». Новосибирск, 2014. № 1(36). С. 90-97.
48. Паустовский К. Золотая роза. – Москва, 1972. 68 с.
49. Платошкина Г. И. Принципы живописной композиции в романе Леонида Леонова «Скутаревский». Филологические науки. – 1980. – № 1. С. 78-83.
50. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени. Санкт-Петербург : Алетейя, 2002. 314 с.

51. Примочина Н. Демон Блока и демон Врубеля (К проблеме сопоставительного анализа произведений словесного и изобразительного искусства). Вопросы литературы. – 1986. – № 4. С. 23-28.
52. Психологический словарь / под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд. доп. Москва : Политиздат. 494 с.
53. Путнин Ф.В. Деталь художественная КЛЭ. Москва, 1978. Т. 9. С. 267.
54. Словник літературознавчих термінів. Київ, 1971. 888 с.
55. Соловьев С. М. Поливариантные образы. Изобразительные средства в творчестве Ф.М. Достоевского. Москва, 1979. 88 с.
56. Сорокин П. А. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа. Социс. 2004. № 6. С. 112-119.
57. Сорокин П. А. Социология революция. Москва : Территория будущего, 2005. 704 с.
58. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений. – Москва, 1937. – Т. 46, 655 с. Т. 52. 566 с.
59. Фащенко В. Дрібнота фактів і акцентована подробиця. Вітчизна. – 2013. № 11. С. 64-67.
60. Философский энциклопедический словарь. – Москва, 1983. 840 с.
61. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ, 1981. Т. 31. 544 с.
62. Фролова К. П. Аналіз художнього твору. Київ, 1975. 180 с.
63. Фурман А. В., Фурман А. А. Художня деталь у творчій екзистенції Тараса Шевченка. Матеріали Міжнар. н.-пр. конф., ТНЕУ, 5-6 березня 2014 р. Психологія і суспільство. 2014, спецвипуск. С. 124–126.
64. Фурман А. В., Фурман О. Є. Образ долі в поетичному світі Тараса Шевченка. Психологія і суспільство. 2014. №1. С. 16–25.
65. Черняков А. А. Художественная деталь как объект эстетического анализа: автореф. дисс. ... канд. филос. наук. – Москва : МГУ, 1979. 15 с.
66. Яценко М. Т. На рубежі літературних епох: «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі. Київ, 2014. 244 с.
67. Culler J. Structuralist Poetics. Ithaca, 1978. 22 p.

68. Meyers J. *Painting and the Novel*. Manchester, 1975. 448 p.
69. Saltseva S. Modern social risks in pedagogical activity. *World Applied Sciences Journal*, Volume 22(12). [//www.idosi.org/wasj/wasj22\(12\)13/17.pdf](http://www.idosi.org/wasj/wasj22(12)13/17.pdf)
70. Smith N. B. *Mining for Details. Speed Reeding Made Easy*. New York, 1963. 244 p.
71. Zhdanova S.N. Improving the professional competence of a future social security institutions theory and practice. *Middle East Journal of Scientific research* 17(11): 1574-1577, 2013.